

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВНЗ «УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Гуманітарний факультет
Кафедра нової і новітньої історії України

**Соціально-економічні та політичні наслідки масових переселень
українців Холмщини та Підляшшя до УРСР (на прикладі
Рівненської області)**

Студента VI курсу
Групи ГІС 18/М
Куделі Богдана Петровича

Науковий керівник:
Доктор історичних наук, професор
Зайцев Олександр Юрійович

Львів 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I.....	9
МАСОВІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ 1944-1946 РОКІВ ЯК СПРОБА ВИРІШЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ.....	9
1.1. Угода від 09.09.1944 р. між урядом УРСР та ПКНВ «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР» та її аналіз.....	9
1.2. Прикордонні переселення 1944-1946: від добровільного виїзду до примусового виселення.	20
1.3. Політико-правова оцінка переселень.....	26
РОЗДІЛ 2.....	38
АДАПТАЦІЯ ПЕРЕСЕЛЕНИХ УКРАЇНЦІВ ХОЛМЩИНИ ТА ПІДЛЯШСЬЯ ДО НОВИХ УМОВ РАДЯНСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ	38
2.1. Реалізація радянським керівництвом переселенської політики щодо українців Польщі на території УРСР	38
2.2. Економічні чинники пристосування переселених українців до нових умов	47
2.3. Морально-психологічні аспекти взаємин холмсько-підляських українців з місцевим населенням.....	60
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	75

ВСТУП

Питання польсько-українських взаємин у 1939-1951 рр. залишаються найбільш болісною і дискусійною темою не лише для істориків обох країн, але й для суспільства та політичної верхівки. Дійти одностайної думки щодо трактування цих подій не вдалося й до сьогодні, що не дає можливості країнам порозумітися в питанні історичної пам'яті. За часів Радянського Союзу ці питання не піднімалися, проте, з його розпадом заяви почали лунати на політичному рівні, й паралельно на території незалежної України створювалися об'єднання й товариства депортованих українців, які офіційно вимагали від влади визнання подій 1944-1951 рр. як депортацій з наданням усіх відповідних пільг та відшкодувань їх жертвам.

У 2018 році, напередодні 75-ї річниці початку переселень, народні депутати України подали декілька звернень до Верховної Ради щодо відзначення цієї події на державному рівні, що передбачає проведення низки меморіальних заходів. Окремі політики у своїх виступах засудили сторони, що підписали Угоду про евакуацію, називали її неправомірною і злочинною. До цієї річниці товариства депортованих українців скликали позачергові збори, конференції. Чи не найбільшого резонансу набула міжнародна науково-практична конференція з питання суспільно-історичної та політико-правової оцінки післявоєнних переселень, яка проходила в УКУ у вересні 2018 року з ініціативи Світової Федерації Українських лемківських об'єднань. 8 листопада 2018 року Верховна Рада України прийняла постанову «Про відзначення на державному рівні 75-х роковин початку депортацій автохтонних українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1947 роках». Президентові України рекомендувалося оголосити в Україні 2019 рік Роком Пам'яті депортованих українців з Польщі.

В останній період з'явилося велика кількість публікацій українських та польських істориків з питання українсько-польських відносин середини ХХ

століття та післявоєнних переселень. Незважаючи на доволі поважну їх кількість, на сьогодні можна констатувати про відсутність комплексного наукового дослідження, присвяченого наслідкам цих подій для українців Холмщини та Підляшшя, а безпосередньо Рівненською областю займається лише автор даного дослідження.

У попередньому дослідженні автором були лише оглядово використані матеріали Державного архіву Рівненської області, була відсутня політико-правова оцінка переселень як складова їх наслідків. У даній роботі на архівних джерелах базується другий розділ дослідження, що дозволило досягнути нових висновків. Висвітлення політико-правової оцінки особливо необхідне та актуальне, зважаючи на 75-у річницю початку переселень, що піднесло обговорення цього питання на вищій державний рівень і стимулювало низку постанов щодо відзначення річниці цих подій.

Об'єкт. Українське населення Холмщини та Підляшшя (нині територія Республіки Польща), яке було виселене з Польщі у 1944-1946 роках і розселене, зокрема, в Рівненській області.

Предмет. Соціально-економічні та політичні наслідки реалізації Люблінської Угоди від 09.09.1944 року для українського населення Холмщини та Підляшшя.

Метою дослідження є висвітлення соціально-економічних та політичних наслідків масових переселень українців з Холмщини та Підляшшя на прикладі Рівненської області.

Реалізація поставленої мети передбачає, зокрема, розв'язання наступних **завдань**:

- З'ясувати передумови та причини, що призвели до початку масових переселень у 1944 році;
- Дослідити еволюцію методів переселення у 1944-1946 рр.;

- Описати систему заходів радянської влади по підготовці республіки до приїзду нових мешканців і політику щодо їх розселення;
- Проаналізувати правову складову Угоди про евакуацію зокрема та масових переселень загалом;
- Простежити безпосередній перебіг переселення: від міст та сіл Холмщини та Підляшшя до пунктів призначення на території УРСР;
- Виокремити основні проблеми, з якими стикалися переселенці при економічній адаптації;
- Розглянути морально-психологічні аспекти взаємодії з місцевим українським населенням.

Хронологічні рамки охоплюють 1944 – початок 1950-х років – від появи перших ідей стосовно вирішення українського питання на території Холмщини та Підляшшя до остаточного закінчення розрахунку з переселенцями за залишене в Польщі майно відповідно до умов Угоди про евакуацію.

Географічні рамки дослідження охоплюють територію Рівненської (раніше – Ровенської) області УРСР.

Дослідницькі підходи та методи: історико-критичний метод, за допомогою якого проводилася внутрішня критика джерел; метод усної історії, а саме запис та аналіз спогадів, їх порівняння з джерелами іншого характеру; біографічний метод з метою аналізу процесу адаптації переселенців на прикладі простеження долі окремих холмщаків; порівняльно-історичний підхід для порівняння адаптації в різних регіонах УРСР.

Проблеми термінології. В різні часи вживали різні терміни для означення подій 1944-1946 рр., серед них були: «депортація», «обмін населенням», «вигнання», «переселення», «виселення», «евакуація», рідше вживалися «трансфер», «репатріація», «оптація». Через зміну методів переселення, яке починалося як добровільне, а закінчилося як примусове

виселення, складно підібрати термін, який би міг відобразити суть процесу в цілому. Оскільки автор не ставить собі за мету детальний аналіз даного питання, було вирішено вживати нейтральний термін «масове переселення».

Джерельна база: документи Державного архіву Рівненської області: постанови уряду УРСР щодо підготовки, прийняття та розміщення переселенців у межах Рівненської області, районні та області звіти щодо виконаних робіт, комунікація влади і переселенців; збірник документів, укладений В.Сергійчуком; джерела особового походження, а саме задокументовані спогади переселених українців Холмщини та Підляшшя, інтерв'ю з переселенцями на Рівненщині; матеріали щодо діяльності товариств депортованих українців.

Використання джерел особового походження відкриває можливість оцінки ситуації зсередини, отримання інформації з перших вуст, проте такі джерела слід аналізувати через призму суб'єктивності автора, емоції та почуття якого можуть викривляти історичну дійсність. Джерела особового походження набирають особливої цінності при співставленні з іншими видами джерел, з цією метою й були використані архівні й опубліковані джерела, що містять радянське бачення змалювання дійсності.

Наявна **історіографія** не покриває всієї проблематики дослідження. Про масові переселення 1944-1946 років у радянський період говорити було не прийнято, тому дослідницькі праці почали з'являтися вже після розпаду СРСР. Польських істориків не надто цікавило питання переселень, вони зосередилися переважно на вивченні історії польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. Першими ж українськими істориками, які почали висвітлювати дане питання були безпосередньо самі переселенці (Галина Вишнеvsька¹, Юрій

---

¹ Холмщина і Підляшшя: обереги пам'яті: історія, культура, спомини/упоряд. Г.П.Вишнеvsька. – К.: Унів. Вид-во Пульсари, 2010. с. 336.

Макар², Анатолій Салюк³), або їхні нащадки (Іван Патриляк⁴, Андрій Боровик⁵). Чимало аналітичних праць істориків обох країн викладено в матеріалах міжнародних семінарів «Україна-Польща: важкі питання», проте, основний акцент там стоїть більше на вивченні вже названого польсько-українського конфлікту в роки війни. Найґрунтовнішою працею, присвяченою масовим переселенням українців з українського боку є тритомник Юрія Макара, Михайла Горного, Віталія Макара, Анатолія Салюка⁶, останній брав участь у написанні лише першого тому видання; з польського – монографія Яна Пісулінського «Переселення українців з Польщі до УРСР в 1944-1947 рр.»⁷. Періодизація масових переселень з поділом на 4 етапи, запропонована Яном Пісулінським, видається найбільш переконливою, її ж у своїй праці використовують і Юрій Макар, Анатолій Салюк, Віталій Макар та Михайло Горний.

Праці, які стосуються політики радянської влади щодо переселенців та взаємодії з ними можна поділити на загальні (колектив авторів «Від депортації до депортації...»⁸, Євген Пастернак⁹, Тетяна Пронь¹⁰) та регіональні (Олег Савчук¹¹, В'ячеслав Кушнір¹², Дмитро Байкеніч¹³). У першому випадку викладалися загальні тенденції на території УРСР, в другому ж акцент робився на вивченні регіональних особливостей. У даному випадку буде робитися акцент

---

² Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: історико-політична проблематику. – Львів: Інститут Українознавства НАН України ім. І.Крип'якевича, 2003. с. 88.

³ Салюк І., Горний М. Історична Холмщина в описах, дослідженнях і спогадах. Львів, 1996. с. 166.

⁴ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939-1960 рр.). – Львів, 2012. с. 592.

⁵ Боровик О., Боровик А. Трагедія Холмщини. Рівне, 2004. с. 232.

⁶ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. с.880.

⁷ Pisuliński Jan. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947. Wydanie II, poprawione, Rzeszów 2017. S. 590.

⁸ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с.880.

⁹ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (новіші часи). Вінніпег, Торонто, 1968. с. 466.

¹⁰ Пронь Т. Масове переселення українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 рр. с. 59-72.

¹¹ Савчук О. Переселення та адаптація холмшчаків на Волині в історичній пам'яті // Волинська трагедія: через історію до порозуміння / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Луцьк, 2013, с. 144-154.

¹² Кушнір В. Проблеми адаптації депортованих українців на Одещині // Записки історичного факультету №25, 2014, ст. 85-97.

¹³ Байкеніч Д. Українські переселенці з Польщі на території Ворошиловградської області в 1944-1945 рр.: планування, кількість і географія розселення // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 23, 2010, с. 170-177.

власне на регіональному аспекті, однак, жодної спеціальної монографії щодо Рівненської області не було написано, лише в праці Юрія Макара періодично і поверхово згадується ситуація на Рівненщині, проте, обсяг цієї інформації занадто вузький, щоб з нього робити конкретні висновки по області.

Думки істориків щодо регіональних особливостей адаптації українців Закерзоння збігаються, чітко проводяться паралелі у відмінності загального стану в західних та південно-східних областях. Проаналізовані істориками архівні джерела різних міст збігаються у виокремленні найбільш проблемних полів, якими були розрахунки з переселенцями за залишене в Польщі майно – на першому місці – та розселення переселенців по житлових будинках чи квартирах – на другому. Історики активно застосовують джерела особового походження, а саме спогади переселенців, які, здебільшого, підтверджують їхні гіпотези.

Структура роботи. Магістерське дослідження поділене на два розділи, кожен з яких складається з трьох підрозділів. Висвітлення наслідків масових переселень 1944-1946 років неможливе без короткого огляду самих переселенських процесів, їх передумов, та причин, які до них призвели. Цьому й був присвячений перший розділ дослідження. Він же містить аналіз політичної складової наслідків масових переселень та їх політико-правову оцінку, сформовану вже в часи незалежної України.

Другий розділ розкриває соціально-економічні наслідки масових переселень, які виявлялися в адаптації українців Закерзоння до нових умов радянської дійсності. Виклад матеріалу побудований на основі трикутника місцеве населення – влада – переселенці й описує взаємодію між цими трьома категоріями.

РОЗДІЛ І

МАСОВІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ 1944-1946 РОКІВ ЯК СПРОБА ВИРІШЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІАЛЬНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

1.1. Угода від 09.09.1944 р. між урядом УРСР та ПКНВ «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР» та її аналіз

Після завершення військових дій на території Польщі та УРСР, постало питання їх державних та національних кордонів, за вирішення яких взялося вище партійне керівництво СРСР та новостворений Польський комітет національного визволення, спільні зусилля яких спричинили до масових переселень українського, білоруського, литовського та польського населення зі своїх етнічних земель на невідомі для них на той час території, на невідомих умовах, і без жодного поняття, що їх очікує надалі.

Початок переселень датується вереснем 1944 року, проте спроби вирішення українського питання на території Польщі були здійснені ще раніше польськими підпільними формуваннями, які намагалися зробити неможливим мирне проживання українців на території Закерзоння. Зокрема, командир 21 роти АК з Томашівського повіту М. Пілярського («Гром») наказав «псувати життя всім українцям, щоб вони з цього терену якнайшвидше відійшли на Буг чи в інші місцевості. Не належить контактувати і співжити з українцями, з кожним кроком віддалятися від них, пам'ятати про всі кривди, заподіяні нашим родакам за Бугом і на терені Грубешівського повіту»¹⁴.

Подібні дії польського підпілля не були одноразовою акцією, більш чітко свої наміри, які стосувалися очищення краю від українського населення шляхом стимулювання до виселення, вони висловили в наступній акції, організованій

---

¹⁴ Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич. Львів, 2003 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), с. 88-89.

командиром Томашівського округу АК В. Щепанкевичем («Другак», «Лось»), який 13 квітня 1944 року видав наказ, згідно з яким місцеві командири були зобов'язані: «1) Перекрити всі напрями на захід, щоб не дозволити українцям відходити в західному напрямку. 2) Мати загони, які увійдуть до українських сіл і вручать листівки (Ю. Макар вважає, що це мали бути попередження про залишення села)... Зібрати всіх на збірних пунктах, дати їм напрямок відходу і вивести їх далеко в грубешівському напрямку. 3) Тих, хто чинить опір, ліквідувати». Якщо оцінювати загальні тенденції, то ставлення українського та польського народу одне до одного було негативним, спричинене взаємними образами під час Другої світової війни за взаємно заподіяними кривдами. Налагодженню комунікації та стосунків аж ніяк не сприяли акції польських підпільних формувань, які місцями відзначалися особливою жорстокістю, навіть до мирного українського населення. З їхніх листівок було відомо, що крайнім терміном виїзду для українців було 14 квітня 1944 року – наступний день після вручення листівок, що унеможливило спокійний збір майна і пожитків для переїзду. Місцевим українцям на той час так і не довелося покинути свої етнічні території, оскільки переділ сил у регіоні спричинив вступ на ці території загонів УПА¹⁵.

Микита Хрущов мав інше, діаметрально-протилежне бачення щодо майбутньої долі цих земель.

Наступну зміну ситуації приніс прихід Червоної армії на територію Закерзоння, що означало потенційну можливість включення цих територій до складу УРСР. Свою прихильність до такого розвитку подій показав і Микита Хрущов, який у своєму виступі в Києві 1 березня 1944 року перед шостою сесією Верховної ради УРСР в ролі голови Ради Міністрів сказав наступне: «У вересні 1939 року об'єднання української нації не було розв'язане цілковито і тепер, коли ми вже можемо бачити кінець німецької окупації, наші збаламучені сусіди поробили кроки, щоб порушити легітимні права українського народу. Вони

---

¹⁵ Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Холмщині. с. 89.

мріють про посунення польських кордонів до Чорного моря. Але український народ не дозволить на те, щоб споконвічні українські землі, які прилучились до Радянського Союзу згідно з волею українського народу, що замешкує ці землі, тепер знову були відлучені від нього. Український народ стремітиме до того, щоб здійснити об'єднання історично українських земель в Українській Державі і приєднати споконвічні українські терени Холмщини, Грубешівщини, Замойщини і Ярославщини до Радянського союзу»¹⁶.

Цією заявою було вперше публічно висловлено ідею входження Холмщини та Підляшшя до складу УРСР, мотивуючи це тим, що споконвіків українці становили більшість на цих територіях. Однак, питання повоєнних кордонів відновленої Польщі на той час ще не було вирішеним на міжнародному рівні.

Така позиція Микити Хрущова могла бути як загальною позицією Радянського Союзу, яку він просто озвучив, заздалегідь узгодивши її з вищим партійним керівництвом й особисто товаришем Сталінім, у такому випадку можна припустити, що СРСР хотів зменшення території відновленої Польщі, кордон якої, в такому разі, мав би проходити по лінії Керзона; так і особистою позицією самого Хрущова, дружина якого – Ніна Хрущова (Кухарчук) була уродженкою Холмщини і мала там коріння. Можливо, вона відчувала певну ностальгію за своїм рідним краєм і хотіла кращої для нього долі, проте відсутні джерела, які б підтверджували дану гіпотезу. Існує і третій можливий варіант подібного виступу Хрущова, його заява, підкріплена зверненнями місцевих українців, могла бути створена для майбутнього політичного хочу й використовуватися як додаткове джерело тиску, якби люблінські поляки захотіли повернути собі Львів та нафтові райони – стверджує історик Станіслав Кульчицький. Насправді ж, Радянський Союз залишився б цілком задоволеним, якби кордон проходив за лінією Керзона¹⁷. Підтвердженням останнього

---

¹⁶ Цит. за: Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (новіші часи). Вінніпег, Торонто, 1968. с. 302.

¹⁷ Кульчицький. С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. Київ 2013, с. 87-88.

припущення слугує той факт, що задокументовані звернення мешканців Холмщини та Підляшшя, в яких містилися звернення щодо приєднання цих територій до УРСР у збірнику джерел Володимира Сергійчука викладені переважно російською мовою, що може свідчити про втручання радянських пропагандистів, які диктували, або й записували самі, а потім просили поставити підписи місцевих українців¹⁸.

Концепція приєднання Холмщини та Підляшшя до УРСР була розвинена самим же Хрущовим, який продовжував діяти в заданому напрямку. Зокрема, в листуванні з Йосифом Сталіним він постійно наголошував на необхідності створення радянського управління в тих районах Закерзоння, де більшість населення становили українці, що спростило б майбутнє приєднання поданих територій до УРСР. Серед вказаних територій фігурувало чимало міст Холмщини та Підляшшя. Хрущов детально пропрацював план приєднання, намалювавши карту майбутньої області, яка мала бути поділеною на вісім повітів загальною площею 12310 км² з населенням 797039 осіб¹⁹.

Дана ідея набула резонансу не лише через виступ Хрущова, але й через звернення українців Закерзоння, які не хотіли залишатися під Польщею через минулі конфлікти; вони добре пам'ятали політику міжвоєнної Польщі щодо національних меншин та наслідки українсько-польського протистояння в період Другої світової війни. В період від 30 липня до 3 серпня 1944 року надійшли звернення від громад 33 сіл²⁰, проте невідомо, яка частина даних звернень була щирою і правдивою, а яка була інструментом радянської пропаганди.

З плином часу виявилось, що ідея Хрущова щодо створення окремої радянської області з території Закерзоння, як і прохання тамтешніх українців, була нездійсненою через зміну вектора політики вищого партійного керівництва СРСР щодо вирішення питання українців Польщі. Новий варіант,

---

¹⁸ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль. Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. с. 440.

¹⁹ Там само, с. 65-67.

²⁰ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с. 583.

запропонований тим же Хрущовим, передбачав переселення тамтешніх українців на територію УРСР. Свою нову ідею Хрущов обґрунтував тим, що бачив чимало звернень українців Томашівського, Грубешівського та інших повітів, в яких йшлося, що вони не можуть далі перебувати на одній території з поляками, тому надають перевагу переїзду в УРСР²¹.

Для реалізації нового плану першим кроком, як вважав Хрущов, мала стати домовленість з Польським комітетом національного визволення, згода якого поклала б початок операції. Заздалегідь Хрущов підготував пропозицію вирішення проблеми з майном при переїзді українців. Відповідно до неї, останні мали б віддати бійцям Червоної армії всю сільськогосподарську продукцію, отримати завірнені документи з кількістю переданого, а на новому місці, вже на території УРСР, отримати рівнозначну кількість²².

Польський уряд в екзилі, що перебував у Лондоні, спрямував усі свої старання на відновлення кордонів Другої Речі Посполитої, відповідно до умов Ризького договору 1921 року, проте зробити цього йому не вдалося, оскільки ані США, ані Британія не бажали сприяти поверненню Східної Галичини та Волині до складу Польщі. 20 січня 1944 року відбулася зустріч Вінстона Черчилля з Станіславом Миколайчиком – прем'єр-міністром Уряду Польщі в екзилі, на якій перший заявив, що прийняття Польщею її нових повоєнних кордонів безпосередньо знаходиться в колі її особистих інтересів, а безпосередньо від себе ще додав, що «особисто завжди стояв на позиції і надалі стоятиму, що зобов'язаний захищати незалежність Польщі, але не її кордони. Велика Британія не стане воювати з Росією через захист кордонів Польщі. Америка не зробить того також»²³.

Три найвпливовіші на той момент держави – США, СРСР та Великобританія були зацікавлені в тому, щоб відновлена Польща визнала свій

---

²¹ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с. 580.

²² Цепенда І. Ідея українсько-польського переселення: позиція «верхів» та сприйняття «низів» // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Т.23-24. 2011, с. 121.

²³ Bonusiak W. Polska podczas II światowej. Rzeszow: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego. 2011, с. 242.

новий кордон, який мав би проходити по лінії Керзона, втрачені території їй були готові компенсувати і натомість передати землі в Східній Пруссії та Сілезії. Станіслав Миколайчик категорично не погоджувався з цією пропозицією, проте, врешті вибору в нього не залишалося, оскільки держави Великої трійки вирішили долю повоєнних кордонів Польщі без її участі. У той самий час, лідери найвпливовіших держав підтримали ініціативу з організації переселення, вважаючи її хорошою ідеєю для уникнення майбутніх потенційних міждержавних конфліктів.

Вінстон Черчилль у своїй промові в Палаті Громад ще 22 лютого 1944 року виголосив, що: «(...) я не є стурбований перспективами важкого положення населення, що має бути переселене, ані журюся його розмірами (...)». У жовтні 1944 року в листі президент Рузвельта щодо польських кордонів писав, що: «(...) Якщо польський уряд і народ бажатимуть у зв'язку з усталенням нових кордонів Польщі переселити національні меншини на територію Польщі, як також з її території закордон, то уряд США не заявить в тій справі ніяких застережень і уможливить таке переселення». Таким чином, нова ідея Микити Хрущова отримала міжнародну підтримку, і її реалізація стала лише питанням часу²⁴.

Деякі польські організації погодились із запропонованим варіантом і визнали, що для остаточного вирішення українського питання в Польщі необхідно укласти договір між Польщею – з одного боку й СРСР – з другого, який би передбачав обмін українського населення Закерзоння на польське населення УРСР. До того часу, коли ця угода буде підписана, вони вважали, необхідно почати виселення українців «зі смуги польсько-російського кордону; зі смуги залізничних колій, каналів, узбережжя сплавних рік, автострад та інших важливих ліній зв'язку; з округів та місцевостей, важливих стратегічно, політично і економічно». Подібні рішення приймалися без жодного сповіщення звичайному мирному населенню поданої території²⁵.

---

²⁴ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя. с. 298-300.

²⁵ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с. 590-591.

Таким чином, 9 вересня 1944 року було підписано Угоду про евакуацію українського населення з території Польщі до УРСР і польських громадян з території УРСР до Польщі між Польським комітетом національного визволення та урядом УРСР. Під час дискусій щодо цього питання, обома сторонами було вирішено вживати термін «репатріація» – «повернення емігрантів на батьківщину з поновленням їх у правах громадянства» або «повернення на батьківщину військовополонених і цивільних осіб, що опинилися за межами своєї країни внаслідок війни»²⁶. Даний термін не відповідає дійсності, оскільки переселення українців та поляків відбулося з їхніх етнічних територій, де мешкали ще їхні діди-прадіди, тобто з їх малої Батьківщини.

Уряд УРСР прагнув ґрунтовно підготуватися до процесу переселення, саме тому одразу після підписання було оголошено про цілий ряд заходів, які слід було зробити для належної підготовки республіки до прийняття нових переселенців. Незважаючи на те, що Угоду було підписано, ніхто не знав деталей її змісту, оскільки вона була засекречена, а всі заходи підготовки були позначені штампом «цілком таємно». Наприклад, під ідентичним штампом була видана постанова Ради народних комісарів УРСР і Центрального комітету КП(б)У від 29 вересня 1944 року голові виконкому облради Васильківському П. І., в якій його просили підготуватися до майбутнього переселення і до 15 жовтня (офіційної дати початку переселення) надати дані про земельні фонди та будівлі в розрізі²⁷.

Відповідно до статті 1 Угоди про евакуацію, «(...) евакуації підлягають лише ті ... які виявили своє бажання евакуюватися ... Евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо (...)». Одразу ж у першій статті піднімається земельне питання; згідно зі статтею, переселенці мали би отримати в УРСР ідентичну земельну ділянку до тієї, якою вони

---

²⁶ Академічний тлумачний словник української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sum.in.ua/s/repatriacija>

²⁷ Державний архів Рівненської області у м. Рівному (далі – ДАРО), ф. 654 (Відділ переселення Виконкому Рівненської Обласної Ради депутатів трудящих), ф. 654, оп. 1, спр.1, арк. 1.

володіли в Польщі, але не більше 15 га. Українці ж, які не мали землі до переїзду, за власним бажанням могли таку отримати після переїзду²⁸. Проте, задекларовані норми далеко не завжди переростали в реальність, а безпосередньо процес переселення відбувався дещо інакше.

Прописані в Угоді строки переселення виглядали наступним чином: у проміжку з 15 вересня до 15 жовтня приймалися заявки на переселення, сам же процес мав розпочинатися опісля реєстрації – з 15 жовтня 1944 року і тривати до 1 лютого 1945²⁹. Можна зробити припущення, що крайня дата закінчення акції була приурочена до початку Ялтинської конференції, аби питання східного кордону Польщі станом на початок конференції уже було закритим. Проте, так чи інакше дане рішення було прийняте заздалегідь ще на Тегеранській конференції країнами Великої трійки.

Усвідомлення того, що строки реалізації є нереалістичними прийшли дуже швидко. Микола Підгорний, керівник переселенського апарату з радянського боку, одразу після закриття реєстрації висловив пропозицію приймати заявки на переселення аж до самого кінця операції, його пропозиція була прийнята. До останнього додавалася й коректива, що терміни Угоди про евакуацію, за потреби, могли подовжуватися. Микита Хрущов, взявши до уваги необхідну кількість підготовчих засобів, й оцінивши необхідний для їх реалізації час, за згоди Осубки-Моравського, голови і керівника Відділу закордонних справ ПКНВ, переніс завершення переселення на 1 березня; в лютому 1945 року крайній термін було перенесено на 1 травня; після закінчення останнього терміну Хрущов надіслав прохання щодо перенесення дати на 1 серпня, а вже 31 липня ця дата змінилася на 1 листопада. Терміни продовжували змінюватися й надалі. 20 вересня 1945 року було прийнято новий остаточний термін – заявки можна було приймати до кінця року, а кінцевої дати завершення операції навіть не було

---

²⁸ Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_065

²⁹ Там само.

визначено. Останньою зафіксованої крайньою стало 15 червня 1946 року. Додатками до Угоди слугували взаємні погодження сторін щодо забезпечення необхідних умов для транспортування (достатня кількість транспорту, утеплені вагони, нари для сну тощо)³⁰.

Стаття 3 Угоди про евакуацію була дуже приваблива за своїм змістом і могла схилити до переселення. В ній йшлося про надання пільг для переселенців. Відповідно до умов статті, останні звільнялися від недоїмок по натуральних поставках, грошових податках і страхових платежах; у разі здачі урожаю в пункті прийому, переселенці могли отримати його еквівалент на новому місці проживання; вони звільнялися від сплати податків; ті, хто вже засіяв озиму мав отримати еквівалент на новому місці; переселенцям надавалася позика у 5000 карбованців-злотих на 5 років для ведення господарства; вони могли вивозити особисті речі та худобу вагою до двох тон. Вивозити заборонялося: гроші (більше 1000 карбованців-злотих), золото, платину, дорогоцінне каміння; зброю (крім мисливської і військового спорядження), фото (крім особистих), плани, карти, автомобілі, мотоцикли, меблі. Всі речі, які не можна вивезти оцінюються державними представниками спільно з переселенцями, і страхова вартість повертається після переїзду. Всі витрати, пов'язані з переселенням, брали на себе сторони-укладачі Угоди³¹.

Угода про евакуацію між урядом УРСР та ПКНВ була підписана і втілена в життя, однак, чи мала вона юридичну правомірність? Подібні угоди були підписані також з Білоруською РСР та Литовською РСР. Визначення правового статусу угод безпосередньо пов'язане з визначенням легальності діяльності її підписантів. Насамперед, постає питання правомірності Польського комітету національного визволення, як представника волі польського народу.

На те, що Комітет діяв поза межами правового поля загалом, і у випадку підписання Люблінських Угод зокрема, звернув увагу Олександр Боровик,

---

³⁰ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с.602-605.

³¹ Угода між УРСР і ПКНВ про евакуацію

голова товариства «Холмщина»³². Грунтовним аналізом даного питання займався Андрій Клос, який опублікував своє дослідження «Правовий статус Люблінської Угоди з УРСР у контексті правового статусу Польського комітету національного визволення»³³.

Формально, офіційним урядом Польщі був лондонський Уряд в екзилі. 1 січня 1944 року йому було створено альтернативу – Крайову раду народів, створення якої відбувалося за прямої участі СРСР. Головою обрали Болеслава Берута. Генерального секретаря Радянського Союзу не хвилювало існування легального уряду Польщі у вигнанні, тому окрім КРН, яка фактично виконувала функції парламенту, додатково було вирішено створити й уряд, яким став Польський комітет національного визволення³⁴.

Перша згадка про ПКНВ датується 21 липня 1944 року, коли про його створення у Холмі сповістило Московське радіо, однак, на момент проголошення місто все ще знаходилося під контролем німців, що підтверджують «Хроніки парафії Різдва Пресвятої Діви Марії в Холмі» та свідчення Радянського інформаційного бюро, де зазначається, що радянські війська увійшли до Холма лише 22 липня 1944 року. З цього можна зробити висновок, що Комітет було створено не в Холмі, а в Москві, де на той момент перебувала делегація КРН. Підтвердженням цього слугує той факт, що під ухвалою про створення Комітету стоїть підпис голови КРН Болеслава Берута, який, проте, на той момент перебував у Варшаві, з чого можна зробити висновок, що його підпис було підроблено. Разом із Берутом на той момент у Варшаві перебувала й більшість членів організації. Делегація в Москві діяла або під тиском радянської влади, або самовільно, хоча їм не було надано відповідних повноважень діяти від імені усієї організації. Факт відсутності Комітету у Холмі

---

³² Боровик О., Боровик А. Трагедія Холмщини. До 60-річчя Холмських подій. Третє видання (змінене, доповнене) / О. Боровик, А. Боровик. – 3-є вид. – Рівне : ВАТ «Рівненська друкарня», 2008. – 260 с.

³³ Клос Андрій. Правовий статус Люблінської Угоди з УРСР у контексті правового статусу Польського комітету національного визволення/ Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 рр. Зб. наук. праць. – Львів, Левада. 2018 – с. 140-210.

³⁴ Там само.

під час його створення підтвердив і майбутній голова організації – Едвард Осубка-Моравський, а товариш Сталін у листування з Вінстоном Черчілем відверто стверджував, що не вважає Комітет дійсним урядом Польщі³⁵.

Таким чином, Польський комітет національного визволення діяв поза межами правового поля, його створення відбувалося за посередництва не польського суспільства, а Радянського Союзу, який міг пізніше використовувати новостворений комітет у своїх цілях. Незважаючи на те, що підписантом ухвали про створення ПКНВ була Крайова рада народова, її голова та абсолютна більшість учасників організації на початках не знали про створення Комітету, останній, окрім того не був визнаний ані польським урядом в екзилі, ані міжнародною спільнотою, ані безпосередньо товаришем Сталіним. Його створення характеризується суцільною фальсифікацією фактів, дат, подій і нормативно-правових актів. Його існування на території Польщі можна сприймати виключно як складову радянської окупації після звільнення від німецької.

Викликає певні сумніви й інший підписант Угоди про евакуацію – УРСР. З одного боку, вона мала право на проведення самостійної зовнішньої політики, проте, з іншого – не мала фактичної політичної та юридичної сили це робити, включно з укладанням міждержавних договорів, оскільки робила це виключно з подачі центрального Уряду СРСР. Очевидним є той факт, що підпис Хрущова під Угодою не уособлював його особисте бажання, а представляв рішення ЦК КПРС й особисто товариша Сталіна.

До сьогодні ми не маємо відповідей на всі запитання, що стосуються Угоди, відсутні точні дані щодо конкретного часу підписання, кількості людей, присутніх на засіданні, сам факт присутності Микити Хрущова; невідомо, чому відсутні фотографії з підписання Угоди, в тому числі і з людьми, чий підписи там

---

³⁵ Клас А. Правовий статус Люблінської Угоди з УРСР у контексті правового статусу Польського комітету національного визволення – с.145.

стоять. На ці питання істориками та політологами досі не дано однозначної відповіді.

1.2. Прикордонні переселення 1944-1946: від добровільного виїзду до примусового виселення.

В Угоді про евакуацію, укладену між Польським комітетом національного визволення та Урядом УРСР йшлося про те, що єдиною виключною підставою для переселення мало бути особисте бажання українців на переїзд до УРСР. На ділі ж, обставини склалися дещо інакше. ПКНВ, який з 1 січня 1945 року виступав у ролі Тимчасового польського уряду, ігноруючи перший пункт Угоди, розгорнув масштабну систему заходів для унеможливлення комфортного проживання українців на території Закерзоння для спонукання останніх до переселення.

Запроваджена система заходів передбачала наступне: закриття мережі українських початкових та середніх шкіл, які були відкриті під час німецької окупації; припинення діяльності кооперативних та громадських організацій; роботу Холмсько-Підляського православного єпархіального управління, духовної консисторії та православних парафій було повністю припинено. Ті ж парафії, що залишилися функціонувати, не змогли продовжити своє існування, оскільки чимало віруючих зголосилося до переселення, а там, де останніх було більше – бракувало безпосередньої підтримки українського духовенства. Про становище православного віровизнання рапортував староста Холмського повіту владі Люблинського воєводства, який у звіті від 4 січня 1945 року стверджував, що воно «тепер вже у процесі ліквідації з огляду на закриття останньої православної парафії, що знаходиться в Холмі»³⁶.

---

³⁶ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с.608-609.

За таких умов, проживання українців на території Закерзоння ставало все менше комфортним, вважаючи, що подібні заходи можуть продовжитися, багато українців вбачали вирішення своїх проблем у переїзді на території Радянського Союзу. У той самий час СРСР надавав свою пояснення Угоди про евакуацію: «Угода стала прекрасним розв'язанням проблеми про національну меншину в Польщі і була продиктована дружніми стосунками між двома слов'янськими народами. Витікаючи з доброзичливих стосунків між українським і польськими народами, взаємна евакуація населення повинна була сприяти дальшому поглибленню дружніх відносин між ними і підготовляла ґрунт до непорушності нових державних кордонів між Радянською Україною й демократичною Польщею»³⁷. Зважаючи на загальний контекст, така характеристика звучить дуже лицемірно. Зовні була дуже демократична Угода, підписана з благими намірами, методи ж її реалізації від самого початку були зовсім іншими.

Першопочатковими методами, спрямованими на переконання людей до переселення, були агітація, нагнітання негативних емоцій та силовий тиск. Додатково застосовувався вже неодноразово перевірений та апробований метод масової радянської пропаганди. Безпосередньо на території Холмщини та Підляшшя цю функцію виконували штатні працівники політвідділів 1-го Українського та 1-го Білоруського фронтів, співробітники повітових та гмінних військових комендатур, референти переселенських комісій. Метою їхньої діяльності було схиляння людей до переїзду в УРСР через розповіді про щасливе й безтурботне життя в Радянському Союзі, пільги, якими будуть обдаровані переселенці, безкоштовні навчання та медицину, гарантоване працевлаштування тощо. Очікувано позитивного результату це не принесло, місцевим, у більшості випадків, все ще дорожчою виявилася домівка на їхній малій Батьківщині, аніж поїздка в невідомість у «радянський рай». Обставини ж, які справді стимулювали

---

³⁷ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. с.95.

до переселення – це загроза власному життю і здоров'я, чи життю і здоров'ю сім'ї, або страх втрати власного майна³⁸.

Процес переселення можна умовно поділити на декілька етапів. Перша його частина – переїзд виключно на добровільній основі – не принесла належних результатів, українці Закарпаття не горіли бажанням змінювати місце проживання. Поза цим, організація самого процесу знаходилася далеко не на найкращому рівні, серед багатьох проблем на початковому етапі виділялася транспортна, можливо, швидкого вирішення вона не отримала через те, що на той момент все ще тривала Друга світова війна.

Серед істориків до сьогодні існує багато концепцій періодизації масових переселень та поділу їх на етапи. Різні версії включають у себе різну кількість етапів, які варіюються від 2 до 4, залежно від часу і методів переселення. На думку автора, найгрунтовнішою на сьогодні є періодизація польського історика Яна Пісулінського, який присвятив даному питанню цілу монографію³⁹.

Як стверджує Як Пісулінський, до початку переселенських акцій на території Холмщини та Південного Підляшшя проживало 62 тис. українських родин або 201 818 осіб. У своїй монографії історик звинувачував люблінського воєводу Казімежа Сидора в особливо упередженому ставленні до місцевого українського населення. Воєвода стверджував, що українці діяли як шкідники супроти польського населення як під німецької окупації, так і зараз, після звільнення від неї; що вони є носіями шовіністичних та радикально націоналістичних настроїв і налаштовують людей проти Радянського Союзу та Комітету національного визволення. Відповідно до вищезазначеного, воєвода вважав за необхідне організувати переселення українців на примусових засадах, зважаючи на всю потенційну шкоду, яку вони можуть принести відновленій Польській державі⁴⁰.

---

³⁸ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с.612-613.

³⁹ Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947. S. 590.

⁴⁰ Там само, S 178.

Перший етап переселення датується вереснем 1944 – березнем 1945 року, його результати були незадовільними як для СРСР, так і для Польщі, які вважали, що кількість осіб, які зголосилися до переселення була надзвичайно малою, всіх вжитих заходів виявилось замало для того, щоб переконати більшість до переїзду, перспектива залишитися на своїй рідній території та той момент для українців все ж виглядала привабливішою. Серед основних причин, які таки спонукали частину українського населення виїхати були загрози, які вони вбачали в поведінці частини польського населення або ж радянська масова агітація, яка приваблювала перспективою щасливого і безтурботного життя на території Радянського Союзу.

Другий етап датується березнем-серпнем 1945 року, під час якого тактика переконання українців до переселення дещо змінилася. Перший етап не приніс очікуваних результатів. У зв'язку з цим, дії дещо радикалізувалися, ідейним творцем чого став головний уповноважений польського Уряду у справах репатріації Владислав Вольський, який, маючи на меті підштовхнути українців до переселення, висловив пропозицію щодо стягнення з українців, які відмовлялися від переїзду, натуральні податки, а також запровадити для них загальну військову повинність для формування окремих батальйонів з тих, хто залишався. Пропозиція Вольського була схвалена польським Урядом без додаткових запитань чи коректив⁴¹.

Таким чином, життя місцевих українців суттєво ускладнилося новими ухвалами польського Уряду (військова повинність служби в Червоній армії, примусові громадські роботи, стягнення додаткових податків тощо). Загальну ситуацію поглиблювали ще й дії польського підпілля: до 26 березня 1945 року 965 українців загинуло, ще 104 отримали поранення; було спалено 982, і пограбовано 864 українських господарства; в українців відібрали 829 коней і 684

---

⁴¹ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с. 639.

корови. Після березня подібні рейди продовжилися і жертви українців сягнули кількох тисяч осіб⁴².

Йосип Пацула, уродженець села Батичі – очевидець цих подій – у своїх спогадах пише, що на його село регулярно здійснювалися напади з боку польського підпілля, захиститися вони не мали як, оскільки абсолютну більшість чоловічого населення було мобілізовано до лав Червоної армії, залишилися лише самі жінки та діти. Радянська адміністрація, «підключись» про населення села, виділила «сержанта-фронтовика Ваньку, що отримав каліцтво на фронті», однак очевидно, що одних його зусиль було замало, щоб захистити населення села⁴³.

В результаті нападів польського підпілля, деякі українські сім'ї були змушені залишити власне господарство й втікати до УРСР, оскільки боялися за своє життя. Наприклад, сім'ї Степась Ф.С., Степась Є.С і Мазурек Є.С. прибули в Корецький район лише з евакуаційними листами, проте без описів майна, мотивувавши це тим, що перед виїздом на них напала польська банда й убила чоловіка з сім'ї Мазурек. Вони усно зазначили про все залишене в Польщі майно, проте першочергово отримали в користування лише житлові будинки⁴⁴.

За результатами другого етапу переселення, очікувано більша кількість українського населення переїхала на територію УРСР. Найбільше українців виїхала з Грубешівського, Холмського, Томашівського, абсолютна більшість українців покинули Білгорайський, Замістський, Красноставський і Холмський повіти. Більшість українців усе ж залишилась і всіляко уникала переселення. Найпоширенішими способами були зміна віросповідання, одруження з поляками, вступ до польських партій тощо. Найбільші українські громади залишалися в Більському, Володавському, Грубешівському і Томашівському повітах⁴⁵.

---

⁴² Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с. 639.

⁴³ Боровик О, Боровик А. Трагедія Холмщини, с. 124.

⁴⁴ ДАРО, ф.654, оп.1, спр. 7, арк. 88.

⁴⁵ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с. 653.

У вересні 1945 року розпочався третій етап переселення, яких характеризується виникненням і втіленням у життя ідеї застосування військової сили для «мотивації» до переселення. Автором даного методу був Юзеф Беднаж – головний представник польського Уряду в справах евакуації українського населення, який виклав свою пропозицію, яка передбачала більш жорсткі заходи для стимулювання українців до переселення в УРСР, Владиславу Вольському. Серед переліку заходів була пацифікація сіл південно-східної частини Грубешівського повіту. Місцева польська влада мусила постійно складати список осіб, які мали бути переселені, в той час як люблінський воєвода, в комунікації з місцевими українцями, постійно нагадував, що останніх так чи інакше виселять, як не УРСР, то на захід Польщі, це лише питання часу. Проте, на той час потрапити на захід Польщі було практично неможливо, оскільки українцям не давали документів для виїзду на ті території, а римо-католицьким духівникам було заборонено приймати українців до лона Католицької церкви. Тим часом з-за радянського кордону приходили звістки про жахливі умови проживання в УРСР, тому українці всіма правдами і неправдами намагалися уникнути переїзду. Третій період переселення тривав до лютого 1946 року⁴⁶.

Третій етап переселення в УРСР описував Колянчук Олександр, уродженець села Вілька Тарнівська. Олександр згадував, що найчастішим аргументом, який вони чули від переселенської комісії, було висловлювання, що українців точно виселять, якщо не на територію УРСР, то «там, де Макар телят не пасе». Саме ці слова було переказано батькові Олександра, який на той момент мав уже дуже поважних батьків віком 80 років, які мали проблеми зі здоров'ям. Аргумент спрацював, проте, більшість населення села все ж було відправлено на станцію до Холма для переселення, а сім'ю Колянчуків виселення також не оминуло, проте вже під час акції Вісла⁴⁷.

---

⁴⁶ Pisuliński J. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947. S 310-311.

⁴⁷ Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 2. Чернівці: Букрек, 2014, с. 451.

Березень 1946 – травень 1947 року – четвертий етап переселення, який, проте, у своїй переважній більшості закінчився ще влітку 1946 року. Основні тенденції даного етапу – стрімке збільшення темпів переселення з обох боків – радянської та польської. Відкрито та активно використовувалася військова сила, здійснювалися заходи для збільшення пропускної можливості залізниць, звіти та протоколи оформлювалися заздалегідь. В окремих повітах (наприклад, Більському) продовжувало діяти польське підпілля, спрямовуючи свої дії проти місцевих українців⁴⁸.

Під час четвертого етапу виселена була Кукулевич Анастасія, мешканка села Руда-Журавецька. У березні 1946 року її село отримало сповіщення про переселення від бійців польського війська, проте селяни відмовлялися цьому вірити, аж доки одного дня місцевих не почали примусово заставляти покидати свої домівки. Збори обмежувалися лише двома годинами, панікуючи, люди збирали все, що потрапляло під руку, роблячи акцент на найціннішому й найважливішому, складаючи все це на вози. За словами Анастасії, конкретно в їхньому селі не було добровільних переселенців, всі покидали цю територію під примусом⁴⁹.

Якщо оцінювати загальні підсумки усієї акції, то до УРСР виїхало 122 452 українські родини, або 482 107 осіб, що складало 96,8% всіх українців краю. Дані Радянського союзу були абсолютно ідентичними, і вказували на 97% переселених⁵⁰.

1.3. Політико-правова оцінка переселень.

Вище вже вказувалося, що правове поле Угоди про евакуацію, підписану між урядом УРСР і ПКНВ, можна поставити під сумнів, оскільки питання

---

⁴⁸ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с. 663.

⁴⁹ Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Т. 2, с. 464.

⁵⁰ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с. 677-678.

викликають не лише деякі аспекти підписання Угоди (час, присутні тощо), але й сторони-підписанти (ПКНВ не було визнано ніким і ніколи, організацію було створено незаконно, і вона не мала прав виступати підписантом цієї Угоди). Відповідно, сам привід до початку переселенських процесів уже виходить поза межі правового поля. У цьому підрозділі детальніше йтиметься про політико-правову оцінку самих переселень.

Після Першої світової війни та Версальсько-Вашингтонської системи договорів дедалі гостріше поставало питання національних меншин та їх державного суверенітету. Ще до її початку, в 1912 році було створено Союз у справі національностей у Парижі, ініціаторами якого виступили литовський емігрант Ю. Габрись та французький журналіст Ж. Пелісьє. Основною ідеєю засновників організації була теза, що ключовим фактором до вирішення національних питань міг стати принцип національного самовизначення. Саме тому основним завданням Союзу стало сприяння розвитку національного самовизначення нацменшин, а територіальні рамки зосереджувалися в основному в Східній Європі. Союзу, а точніше одному з його членів у справах національностей – французькому етнографу та антропологу Дж. Монтадону, належала ідея трансферу населення, що передбачала «можливість переміщення населення за умов демаркації кордонів за етнічною ознакою». Радянський Союз застосовував принцип примусових переселень за національною ознакою дедалі частіше «заслання під час колективізації 1920-1930-х рр.; депортації за національною ознакою із прикордонних районів (поляків, німців, корейців та інших); масові виселення населення Західної України, у т.ч. Північної Буковини та Бессарабії, Західної Білорусі, країн Балтії у 1940-1941 рр...депортацію народів Кавказу, а з території Кримського півострова – кримських татар, вірмен, греків, болгар». При цьому здійснення таких переселень закріплювалося законодавчо. Таким чином, подібна практика була неформально затверджена в першій

половині ХХ століття, її застосування залежало від країни та зовнішніх обставин⁵¹. Масові переселення 1944-1946 років стали частиною цієї практики.

Ні українці, ні поляки, ні інші народи, які були переселені у 1944-1946 рр. з Польщі та УРСР не брали жодної участі у прийнятті рішення. Під час вступу Червоної армії на територію Закерзоння, кордони відновленої Польщі, як і долю місцевих жителів вирішили країни Великої трійки – СРСР, США, Велика Британія ще на Тегеранській конференції. Відповідно до рішення конференції, кордон між Радянським Союзом і відновленою Польщею мав проходити уздовж річок Буг і Сян, таким чином, Польща мала втратити Волинь і Галичину, проте натомість отримувала Східну Прусію та Сілезію, які до того часу належали Німеччині. Це рішення було оприлюднене Вінстоном Черчілем, який сказав, що «осердя польської держави і народу повинне бути розташоване між так званою лінією Керзона і лінією Одер, з включенням до складу Польщі Східної Пруссії і Опельнської провінції». При цьому в межах Польщі мало залишитися 700 тис. українського населення, яке жило на цих територіях (Забужжя та Надсяння) ще з діда-прадіда і становило місцеву більшість⁵². Вирішення українського питання було здійснене країнами Великої трійки без погодження зі звичайним мирним населенням.

Таким чином, після Другої світової війни до складу Польщі, відповідно до радянсько-польського договору від 16 серпня 1945 року, відійшли колись українські етнічні території Холмщини та Підляшшя, Лемківщина, Надсяння, Західна Бойківщина і Любачівщина загальною прощею 19500 км². Українці на цих територіях підпадають під визначення корінного народу – народу, «який проживає у багатоетнічному суспільстві незалежної країни і є нащадком тих, хто

---

⁵¹ Павлів Юлія. Політико-правові підстави до депортації українців з польсько-українського прикордоння у 1944-1951 рр.: погляд історика/ Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 рр. Зб. наук. праць. – Львів, Левада. 2018 – с.210-211.

⁵² Макар Юрій, Макар Віталій. Політико-правові засади розв'язання українського питання у Польщі наприкінці Другої світової війни / Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 рр. Зб. наук. праць. – Львів, Левада. 2018 – с. 131.

населяв країну або географічну область, частиною якої є дана країна, споконвіку, у період її завоювання або колонізації або в період встановлення наявних державних кордонів». Отже, в ході масових переселень було переміщено корінний народ – українців, які були вимушені виїжджати до УРСР або на захід Польщі, в результаті чого вони асимілювалися, втрачаючи власну національну ідентичність. На звільнену територію поселилися поляки, а колись місцеві субетноси в більшості випадків втратили свої особливості під час переселень⁵³.

Ключовим порушенням у переміщенні населення стало порушення принципу добровільності, який було закладено в Угоді про евакуацію. В частині третій статті першої йшлося, що: «Евакуація є добровільною і тому примус не може бути застосований ні прямо, ні посередньо». При цьому передбачалася згода від особи в усній, чи письмовій формі. Угоду, фактично, неможливо було зреалізувати в її первісному вигляді, оскільки населення з обох боків кордону не мало добровільного бажання переселитися, у зв'язку з відсутністю якого обидві сторони почали застосовувати примус для виконання планів переселення⁵⁴.

Польська влада використовувала різні методи примусу для стимулювання переселення, серед них були: «виключення українського населення із аграрної реформи в Польщі, заборона шкільництва українською мовою, обмеження і заборони діяльності Української Греко-католицької Церкви та Польської Автокефальної Православної Церкви та ін. Метою таких дій, безумовно, було як примушування українського населення Закарпаття до «добровільної евакуації», так і знищення їхньої національної ідентичності». Гостро також поставало питання громадянства: відповідно до польського законодавства, польського

---

⁵³ Галик Ярослава. Тотальне вигнання українців-автохтонів з їх етнічних земель у Польщі в 1944-1951 рр.: необхідність засудження злочину та відновлення історичної правди/ Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 рр. Зб. наук. праць. – Львів, Левада. 2018 – с. 9-10.

⁵⁴ Городинський Іван. Примусове переселення українського населення з території Польщі у 1944-1951 рр.: спроба правового анамнезу/ Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 рр. Зб. наук. праць. – Львів, Левада. 2018 – с. 43-44.

громадянства позбавлялися усі, хто служить в іноземній армії. Таким чином, громадянство втрачали всі ті українці, які вступили до лав Червоної армії⁵⁵.

Іван Городинський відзначає декілька особливостей Угоди про евакуацію: «1) зафіксований в Угоді принцип «добровільності» евакуації, не дотримувався і сторони застосовували примусові інструменти евакуації; 2) гарантії, які надавалися особам, що підлягали «евакуації», були нереалістичними і, очевидно, вони не мали наміру їх втілювати в життя; 3) кінцевою метою сторін була саме депортація вказаних в Люблінській Угоді груп населення і їх взаємно скоординовані дії були спрямовані саме це, незважаючи на положення Угоди та бажання самих осіб»⁵⁶.

Питання політико-правової оцінки подій 1944-1946 років, пов'язаних з масовими переселеннями українців з Польщі до УРСР стало визначальним у діяльності громадських організацій, які об'єднували переселених українців з Холмщини, Підляшшя, Надсяння та Лемківщини та їх нащадків.

В радянських період відкрито говорити про події післявоєнних переселень було неможливо. Курс на перебудову в УРСР послабив ідеологічний контроль КПРС-КПУ над суспільством в цілому та над кожним громадянином зокрема. Це призвело до появи в місцях компактного проживання на початку 1990-х років земляцьких товариств, які об'єднували вигнанців з колишніх українських етнічних земель. Відбувалося це насамперед в обласних центрах: у Луцьку в 1990 році виникло Волинське обласне ветеранське громадсько-культурне товариство «Холмщина», у Львові – Суспільно-культурне товариство «Холмщина», у Рівному – Громадська організація «Холмщина» (з 1995 – Рівненська міська громадська ветеранська організація «Холмщина»), у Тернополі – Суспільно-культурне товариство «Холмщина» (1995 р.) та в Києві –

---

⁵⁵Городинський І. Примусове переселення українського населення з території Польщі у 1944-1951 рр.: спроба правового анамнезу, с. 43-44.

⁵⁶ Там само, с. 45.

Київське товариство «Холмщина» (1998 р.). Водночас виникали подібні товариства, які об'єднували лемків, бойків, надсянців.

В 1999 році товариства депортованих українців створили координаційний орган – Об'єднання товариств депортованих українців «Закерзоння», яке очолив Володимир Середа.

З ініціативи активістів відбулися чотири Світові конгреси українців Холмщини та Підляшшя: 17-21 вересня 1994 року у Львові та Холмі, 19-21 вересня 1997 року у Рівному, 19 вересня 2000 року в Луцьку, 19 вересня 2004 року у Львові. Усі ці поважні зібрання піднімали питання про статус переселенців, про спрощений перетин українсько-польського кордону з метою відвідування колишніх рідних місць проживання, місць пам'яті захоронення пращурів⁵⁷.

В листопаді 1998 року рівненська «Холмщина» стала ініціатором створення Всеукраїнської громадської організації «Конгрес українців Холмщини та Підляшшя», що об'єднала 16 осередків з 14 областей України. За період діяльності в 1999⁵⁸, 2001⁵⁹, 2004⁶⁰ та 2011⁶¹ роках було проведено чотири зібрання Конгресу українців Холмщини та Підляшшя.

Київське ветеранське правозахисне товариство депортованих українців імені Михайла Грушевського з 1 січня 2009 року є повноправним членом Європейського союзу виселених і вигнаних народів, представляючи усі товариства, що об'єднують депортованих українців.

---

⁵⁷ Світовий конгрес українців Холмщини та Підляшшя. Львів-Холм, 17-21 вересня 1994. Матеріали наукової конференції. – Львів, 1996. – с. 170-171; Матеріали світового конгресу українців Холмщини та Підляшшя. Рівне, 19-21 вересня 1997 року. Під ред. О.Боровика. – Рівне, 1998. – с. 120.

⁵⁸ Збори Всеукраїнської громадської організації «Конгрес українців Холмщини та Підляшшя». м.Київ, 19 вересня 1999р. під ред. О.Боровика - Рівне,2000. - 64 с. з іл

⁵⁹ Другі збори Всеукраїнської громадської організації «Конгрес українців Холмщини та Підляшшя». м. Рівне, 14-14 липня 2001 р. під ред. О.Боровика - Рівне, 2001. - 152 с. з іл.

⁶⁰ Треті збори Всеукраїнської громадської організації «Конгрес українців Холмщини та Підляшшя». Рівне, 12 вересня 2004 року. Під ред А.Боровика. – Рівне, 2004. - 92 с. з іл.

⁶¹ Всеукраїнська організація «Конгрес українців Холмщини та Підляшшя. 20 років Рівненському товариству «Холмщина». – Рівне, 2011.- 132 з іл.

Усі товариства ставили за мету насамперед збереження історичної пам'яті про свою малу Батьківщину та можливості безвізового перетину кордону з Польщею з метою впорядкування поховань, участі в культурно-релігійних заходах на території Польщі. Відбувалося усе це не в простих умовах, коли зберігалися залишки тоталітаризму, байдужості державних чиновників до долі вигнанців з Холмщини та Підляшшя, інертності великої кількості колишніх переселенців та членів їх родин⁶².

Після здобуття Україною незалежності з ініціативи товариств виселених українців неодноразово піднімалися спроби на державному рівні розв'язати проблеми депортованих з Польщі українців, надати цим післявоєнним подіям політико-правову оцінку зі сторони української влади. Однак, через фрагментарність дій влади цей процес так і не був доведений до логічного завершення⁶³.

Зусиллями товариств депортованих українців впродовж останніх 25 років надсилалися звернення до Верховної Ради України, Президентів України, Прем'єр-міністрів з проханням розглянути в парламенті питання, пов'язані з післявоєнними переселеннями 1944-1951 років, визнати їх не як «добровільну евакуацію», а як депортацію за етнічною ознакою з вимогами прийняти окремий закон України, який надав би переселеним автохтонним українцям статусу депортованих з відповідним соціальним статусом та відшкодуванням за завдані моральні та матеріальні збитки⁶⁴.

В різний період на розгляд Верховної Ради України народними депутатами Ю. Тимошенко, П. Качуром, І. Стойкою робилися спроби винести окремі законопроекти про визначення статусу «примусово переселених українців Холмщини, Підляшшя, Лемківщини, Надсяння, відшкодування їм

---

⁶² Інтерв'ю з Куделею П.І. – головою Рівненського суспільно-культурного товариства «Забужжя» - від 30 листопада 2019 р.; м. Рівне. Інтерв'юер: Куделя Богдан.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Особистий архів Куделі П.І.

моральних та матеріальних збитків». Однак, ці питання так і не були винесені на порядок денний роботи Верховної Ради України⁶⁵.

Міністр юстиції Роман Зварич 09.09.2006 року (лист №18-45/191) інформував Голову Конгресу українців Холмщини та Підляшшя О. Боровика, що «відповідно до рішення Міжвідомчої робочої групи з вирішення питань, пов'язаних з виселенням українців з території Польщі у 1944-1946, 1948 та 1951 роках, Міністерством юстиції розроблено законопроект, відповідно якого особам, примусово переселеним з території Польщі у 1944-1946, 1948 та 1951 роках буде надано статус депортованих». Однак і ця інформація не мала подальшого продовження⁶⁶.

Вимоги товариств депортованих українців щодо питання відновлення прав примусово переселених осіб та надання їм державної підтримки були частково врегульовані шляхом внесення змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Постановою Верховної Ради України (№1055-VI від 9 липня 2003 року) проект Закону України про внесення змін і доповнень до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», поданий народним депутатом Я. Джоджиком (реєстр №2397-1), було прийнято за основу. При цьому були враховані положення законопроектів, зауважень та пропозицій інших суб'єктів права законодавчої ініціативи⁶⁷.

Ці зміни набули чинності 1 січня 2004 року і передбачають, що особи, які після 9 вересня 1944 року були переселені на територію України з території інших країн, вважаються учасниками війни та них поширюється низка пільг, визначених цим Законом⁶⁸.

---

⁶⁵ Всеукраїнська організація «Конгрес українців Холмщини та Підляшшя. 20 років Рівненському товариству «Холмщина». – Рівне, 2011. – с.89.

⁶⁶ Там само, с. 88.

⁶⁷ Там само, с. 89-90.

⁶⁸ Там само, с. 90.

В 2010 році народними депутатами України М. Косівим, Є. Кирильчуком, К. Ващук було внесено на розгляд Верховної Ради України шостого скликання проект Закону України «Про визнання депортованими громадян України, які у 1944-1951 роках були примусово переселені з території Польської Народної Республіки на територію Союзу Радянських Соціалістичних Республік (реєст. №7152 від 21.09.2010 року. Однак і цей законопроект за пропозиціями окремих депутатських фракцій бу вилучений з порядку денного сесії парламенту⁶⁹.

16 вересня 2014 року у Києві у Підкомітеті Верховної ради України з питань трудових мігрантів та національно-культурної співпраці Комітету Верховної Ради України з питань європейської інтеграції за сприяння Інституту національної пам'яті відбулися Підкомітетські слухання на тему «Трагедія українців Закерзоння – злочин комуністичного режиму (до 70-х роковин початку переселень українців з території Польщі), за підсумками яких прийнято Резолюцію, в якій зазначалося: «...провести парламентські слухання щодо проблеми депортованих українців. Підготувати та ухвалити необхідні закони та прийняти інші нормативно-правові акти, які б сприяли розв'язанню Україною найболючіших проблем, породжених депортацією, зокрема відновленню історичної справедливості, визначенню правового статусу депортованих, поновленню їх права на відшкодування моральних та матеріальних збитків»⁷⁰.

Подальші спроби домогтися проведення парламентських слухань на тему «Про політико-правову оцінку насильницької депортації українців з їх етнічних земель на території Польщі» виявилися невдалими.

Напередодні 75-х роковин початку переселень українців Холмщини, Підляшшя, Лемківщини та Надсяння, з ініціативи Громадської організації «Рівненське суспільно-культурне товариство «Забужжя» з метою належного вшанування пам'яті жертв масових переселень з українських земель Закерзоння

---

⁶⁹ Всеукраїнська організація «Конгрес українців Холмщини та Підляшшя. 20 років Рівненському товариству «Холмщина». – Рівне, 2011. – с. 129.

⁷⁰ Особистий архів Куделі П.І.

в 1944-1951 роках, Рівненська обласна рада 27 липня 2018 року прийняла рішення № 1064 «Про встановлення на Рівненщині Дня вшанування пам'яті примусово виселених українців з історико-етнічних територій»⁷¹.

30 серпня 2018 року подібне рішення приймає Рівненська міська рада (постанова № 4921) «Про встановлення в місті Рівному Дня вшанування пам'яті українців, примусово виселених з історико-етнічних територій»⁷².

Подібні постанови були прийняті обласними радами Волинської та Львівської областей.

7 вересня 2018 року у Львові відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 роках», яка прийняла Звернення до Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, в якому зокрема зазначалося: «... засудити політику примусового виселення в 1944-1951 роках... Надати примусово переселеним статус депортованих».

8 листопада 2018 року Верховна Рада України приймає постанову №2608-VIII «Про відзначення на державному рівні 75-х роковин початку депортації українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 роках», в якій зазначається «Установити в Україні День пам'яті українців – жертв примусового виселення з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 роках, який відзначати щороку у другу неділю

---

⁷¹ Рівне 1. На Рівненщині встановили День пам'яті примусово виселених українців [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://rivne1.tv/news/93136>. (31.07.2018)

⁷² ПРОТОКОЛ № 24/2 другого пленарного засідання 24 сесії Рівненської міської ради 7 скликання 30 серпня 2018 року м. Рівне.

вересня». Передбачався комплекс заходів з цього питання органами державної та місцевої влади⁷³.

5 липня 2019 року Кабінет Міністрів України з метою відзначення 75-х роковин депортації українців із території сучасної Польщі ухвалив розпорядження №501-р «Про утворення Організаційного комітету та затвердження плану заходів з відзначення 75-х роковин депортації українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944–1951 роках». Документ передбачав проведення низки меморіальних, навчальних та культурно-просвітницьких заходів на базі музеїв, університетів та шкіл міста з метою ознайомлення громадськості з передумовами, причинами, перебігом та наслідками масових переселень⁷⁴.

****

Отже, Угоду про евакуацію було підписано, проте, її статті було виконано з дуже суттєвими відхиленнями. Окрім того, Угода не мала юридичної сили, оскільки щонайменше один з її підписантів існував поза межами правового поля й не був визнаний на міжнародній арені. Першопочатковий текст Угоди був дуже демократичним за своїм змістом і враховував більшість потреб бажаючих до переселення (добровільна основа, перевезення майна, розрахунки за залишене майно, пільги тощо). Проте, вже з початків переселенської акції стало зрозуміло, що насправді цей процес відбуватиметься зовсім інакше.

Масові переселення 1944-1946 рр., що починалися як добровільне переселення бажаючих на територію Радянського Союзу закінчилися примусовим виселенням абсолютної більшості українців з території Закерзоння, що поклало край вирішенню українського питання в кордонах Польщі. Рішення

---

⁷³ Постанова Верховної Ради України Про відзначення на державному рівні 75-х роковин початку депортації українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 роках. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2608-19> (08.11.2018)

⁷⁴ Український інститут національної пам'яті. Пам'ятаймо про депортації 1944–1951 років. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/vchytelyam/metodychni-rekomendaciyi/pamyataymo-pro-deportaciyi-1944-1951-rokiv>. (02.09.2019)

про переселення було ухвалено державами Великої трійки, які оцінювали виключно ширший контекст, і сподівалися шляхом створення мононаціональної Польщі уникнути майбутніх потенційних збройних конфліктів. При цьому ними було повністю проігноровано внутрішній аспект – долю переселенців, і якими способами ця акція буде відбуватися. Остання ж відбувалася з суттєвими порушеннями норм підписаної Угоди обома сторонами. Відповідно до механізмів, які застосовувалися під час переселення, дуже складно дати термінологічне означення цим подіям, оскільки акція розпочиналася як добровільне переселення, а закінчилася примусовим виселенням, що набрало забарвлення депортації. Полеміка між істориками щодо даного питання точиться до сьогодні. Підсумками даного процесу є переселення понад 480 тис. українців з їхніх етнічних земель і 810,4 тис. поляків та євреїв з УРСР.

Втілення в життя юридично незаконної Угоди про евакуацію стало одним із прикладів застосування практики трансферів населення в межах СРСР (переселення німців, поляків, корейців тощо), яка застосовувалася для уникнення конфліктів у мультиетнічних середовищах. Угода була аморальною як за своєю суттю, оскільки безпосередні суб'єкти довгий час навіть не здогадувалися про домовленості країн Великої трійки, так і за методами її виконання, які систематично порушували прописане в статтях. Говорити про зазначені події за часів Радянського Союзу було не прийнято, проте з проголошенням незалежності України питання стало підніматися на державному рівні. Заяви і дії з боку української влади є фрагментарними й не задовольняють вимог створених товариств депортованих українців, які вимагають офіційного визнання подій 1944-1946 рр. як депортаційних акцій за національною ознакою. Далі ми розглянемо безпосередньо сам процес переселення та адаптацію українців до нових умов Української РСР.

РОЗДІЛ 2

АДАПТАЦІЯ ПЕРЕСЕЛЕНИХ УКРАЇНЦІВ ХОЛМЩИНИ ТА ПІДЛІШШЯ ДО НОВИХ УМОВ РАДЯНСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ

2.1. Реалізація радянським керівництвом переселенської політики щодо українців Польщі на території УРСР

Одразу після підписання Угоди про евакуацію Радянський Союз розгорнув широкомасштабну систему заходів для підготовки прийняття переселенців. Цікаво, що після підписання Угода була засекречена. Всі знали про її існування, але ніхто не знав її точного змісту. Штапом «цілком таємно» було позначено й заходи підготовки. Зокрема, саме під таким штапом була видана постанова Ради народних комісарів УРСР і Центрального комітету КП(б)У від 29 вересня 1944 року голові виконкому облради П. Васильківському, в якій його просили підготуватися до майбутнього переселення і до 15 жовтня (офіційної дати початку переселення) надати дані про земельні фонди та будівлі в розрізі⁷⁵.

Уся організаційна робота, пов'язана з транспортним забезпеченням, стала обов'язком Уряду УРСР. Зокрема, мова йшла про пошук і формування залізничних ешелонів для транспортування на територію Радянського Союзу та автомобільного транспорту для доставки українців до залізничних станцій, з останнім проблем виникало більше, тому переважно переселенці використовували власний транспорт, здебільшого, гужовий, для доїзду на станції. Це спричиняло великі затримки в транспортуванні речей, оскільки, по-перше, збільшувалися затрати в часі, а по-друге, за один заїзд забрати все майно було практично неможливо. Відповідно до слів М. Ромащенко – заступника головного уповноваженого уряду УРСР з переселення українців, сказаних 14 листопада 1944 року, польська влада не надавала необхідної допомоги під час переїзду і не сприяла полегшенню й пришвидшенню переселення, не надаючи в

---

⁷⁵ ДАРО, ф. 654, оп. 1, спр.1, арк. 1.

допомогу власний транспорт. Ситуація із залізничним транспортом була не набагато кращою: вагонів бракувало, переселенці були змушені тижнями чекати на станціях своєї черги, щоб потрапити в потяг, санітарний стан якого був просто жахливим⁷⁶.

Відповідно до статистичних даних, автомобільним транспортом не було перевезено й 10% майна переселенців (лише 17 732 т. проти 244 934 т.). Заступник головного уповноваженого уряду УРСР Т. Кальненко у своїй доповідній записці від 20 листопада 1944 року Дем'янові Коротченку – секретареві ЦК КП(б)У – вказував на серйозні транспортні проблеми, які дуже сильно уповільнюють темпи переселення, наприклад, 2918 сімей або 10 817 осіб були готовими до відправки на станції, проте їм довелося 2 тижні чекати свого ешелона. Лист датується 20 листопада – періодом настання морозів – за таких умов тримати людей на вулиці не можна було, оскільки українські переселенці навіть не були забезпечені зимовим одягом. Своє незадоволення ходом переселення висловив у депутат Верховної Ради УРСР полковник Волков у своїй доповідній записці від 1 грудня 1944 року, яка стосувалася стану переселення українців з Холмщини, голові президії Верховної Ради Михайлові Гречусі. Основними причинами незадовільного проведення процесу він назвав: затримки з доставкою майна переселенців на станції (через причини, наведені вище) відсутність достатньої кількості транспорту, несвоєчасна подача ешелонів, що створює черги та змушує переселенців чекати свого потяга 7-8 днів в антисанітарних умовах, що створює середовище для розвитку і поширення епідемічних захворювань, наявні ешелони не були пристосовані до перевезення переселенців – у них не було належного обладнання (відсутні нари й печі) і супроводжуючого медичного персоналу⁷⁷.

---

⁷⁶ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с. 686-687.

⁷⁷ Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. С. 239-240, 140, 145.

Проблеми із транспортним забезпеченням підтверджують й архівні джерела, які вказують на важкий стан переселенців й той факт, що, здебільшого, вони пересуваються власним транспортом, переважно на коровах⁷⁸.

Таким чином, через відсутність належного транспортного забезпечення, дорога в УРСР стала для українців Закарпаття справжнім випробуванням. Радянська влада вже на початковому етапі акції виявилася неспроможною до її належної організації, хоча безпосередньо всі витрати, та всю відповідальність за транспортне забезпечення взяла на себе самостійно. Від місцевої польської влади допомоги в цьому питанні також не надходило. Тому основними супутниками українців у «поверненні на Батьківщину» стали холод та хвороби. У цей же час безпосередньо на території УРСР тривала підготовка до прийому нових мешканців.

Першочергово, з подачі Уряду УРСР, обов'язок розробки плану поселення переселених українців покладался на Міністерство сільського господарства. Відповідно до підрахунків Міністерства, на територію Української РСР мало прибути 60 тис. сімей або 240 тис. осіб, хоча насправді їх виявилось вдвічі більше. За першопочатковим планом розселення, 20% планувалися поселити в східних областях, решту – 80% – у західних. На території сходу УРСР основним місцем проживання мали стати колишні німецькі колонії, на заході – колишні польські або вільні будинки. Відповідно до розподілу, українці з Білгородського повіту мали бути поселені в Херсонській області, з Холмського – у Запорізькій та Рівненській, з Красноставського – у Запорізькій, з Томашівського – в Одеській та Рівненській, з Грубешівського – в Одеській, Сталінській, Полтавській, Рівненській та Волинській, з Володавського – в Миколаївській, Харківській та Сталінській, із Замістського – в Миколаївській та Кіровоградській областях⁷⁹.

---

⁷⁸ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 7, арк. 65.

⁷⁹ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с. 691.

Спеціалізованим органом, розробленим для ухвалення рішень у справах переселенців, стало створене у вересні 1944 року при Раді Народних Комісарів (з березня 1946 року при Раді Народних Міністрів) Управління в справах евакуації та розселення прибуваючих з Польщі українців. Всередині структури виконкомів областей, які займалися розселенням евакуйованих, існували відділи у справах переселенців. Їхніми функціями були: збирання інформації про новоприбулих, їхнє місцезнаходження, підготовка рішень виконкомів відповідних рівнів. Будь-які питання пов'язані безпосередньо з облаштуванням були покладені безпосередньо на керівників обласних, міських та районних рад⁸⁰.

Якщо ж детальніше зупинитися на Рівненщині, то обов'язки області щодо підготовки до прийому переселенців описані в листі Микити Хрущова до голови Рівненського виконкому облради депутатів трудящих Васильківського та секретаря Рівненського обкому КП(б)У Бегми від 26 жовтня 1944 року. Відповідно до змісту листа, область повинна була бути залученою до прийому переселенців, мала підготувати ряд заходів для організації розселення на сприяти переселенню польських мешканців. Серед іншого, потрібно було зібрати свідчення про: кількість сімей/господарств/мешканців, яких область зможе прийняти і розселити, точну кількість підготованих будинків, господарств, квартир, площу земельних ділянок з наявними посівами озимих, що зможе бути наданою переселенцям⁸¹.

Керівництво з приймання, обліку і охорони рухомого і нерухомого майна евакуйованих з України польських громадян мав узяти на себе обласний відділ. На нього ж було покладено обов'язки допомоги в побутовому облаштуванні новоприбулих. Для належної підготовки до прийняття українців, справи переселенців з Польщі мали бути детально вивченими заздалегідь для правильно розподілення евакуйованих по областях. Обласному відділу у всіх цих роботах

---

⁸⁰ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 1, арк. 2.

⁸¹ Там само.

мали допомагати виконками районних і сільських рад депутатів трудящих, і райкоми КП(б)У⁸².

Окремо, як дуже важливе, виносилося земельне питання, оскільки були певні складнощі з належним наділенням селян землею. Хрущов окремо пояснив пункт 5 інструкції по здійсненню Угоди Уряду УРСР з Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польського населення з УРСР, сказавши, що, незважаючи на земельну площу, якою українці володіли до переселення, в жодному разі не можна наділяти їх площею більшою за максимально обумовлені 15 гектарів. І потрібно мати на увазі, що максимум у 15 гектарів був доступний лише в окремих районах Волинської, Станіславської та Рівненської областей (про що не йшлося безпосередньо в Угоді про евакуацію)⁸³.

Першочергово УРСР готувався прийняти 305806 переселенців. Вже 15 грудня 1944 року було складено план розселення в областях Української РСР всього евакуйованого з Польщі населення. Більшість – 267640 осіб – планувалося поселити в східних областях (Сумській, Полтавській, Харківській, Ворошиловградській, Сталінській, Запорізькій, Дніпропетровській, Кіровоградській, Миколаївській, Одеській і Херсонській – у плані розселення центральні, північні та південні області також відносили до східних). На західні ж (Волинську, Рівненську, Дрогобицьку, Львівську, Станіславську і Тернопільську області) припадало лише 38166 осіб, безпосередньо на Рівненську область – 6483⁸⁴.

Таким чином, за новим планом розселення, переважна більшість переселенців мала їхати в південно-східні області УРСР. Це викликало незадоволення українців Закерзоння, оскільки вони хотіли жити ближче до рідних земель, однак права вибору їм не залишали – потрібно було їхати, куди

---

⁸² ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 1, арк. 3-4.

⁸³ Там само, арк. 4.

⁸⁴ Там само, арк. 9.

направляли з надією на краще майбутнє. Однак, після приїзду на нове місце проживання, надії на краще майбуття в навколишній атмосфері переселенці не помітили, що спричинило масовий переїзд на захід УРСР у пошуках кращого життя. Це було зумовлено низкою причин.

Найперше слід зазначити, що на територію східних областей переселенці їхати не з власної волі, а через зміни в планах розселення. Західні області були в пріоритеті для них хоча б тому, що на початках акції вони все ще мали надію на повернення на свої рідні території, оскільки мали за спиною досвід переселення 1915 року, після якого вони змогли повернутися й прожили там ще майже 30 років. Звикнути і при звичаїтися до ритму життя в південно-східних областях переселенцям було вкрай складно, адже він кардинально відрізнявся від того, до чого вони звикли. Обмеженість або відсутність приватної власності, оскільки все було усупільнене через панування колгоспно-радгоспної системи; степовий клімат, який породжував проблеми з питною водою та засобами для опалення – все це було новим, чужим і незручним для переселенців. Розчарування останніх полягало ще й в тому, що умови Угоди про евакуацію відкрито і свідомо порушувалися, особливо в тих статтях, де мова йшла про житло і землю. Поглиблювало всі ці проблеми ще й ставлення з боку місцевих українців, які часто були налаштовані доволі вороже до приїжджих холмщаків та підляшуків. Між ними існувало чимало культурних відмінностей і місцеві не розуміли, чому мають надавати своє житло в користування якимсь там «полякам»⁸⁵.

Чи не найкраще продемонструвати причини переїзду з південних та східних областей УРСР на Захід можуть спогади переселенців. Короткий опис навколишнього тамтешнього навколишнього середовища дав Йосип Гриб, сім'ю якого була направлено в Запорізьку область: «Степ, ковила, перекоти-поле, пересвистуються суслики, кукурудза, спека, голод». У регіоні ходила малярія, на яку захворіла матір Йосипа. Продукти харчування були дуже обмежені, у дії був закон про три колоски, основна маса їжі відправлялася на фронт. Сім'я Гриба

---

⁸⁵ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с.694.

переїхала на Рівненщину, де в них так само нічого не було, зате було краще і легше морально, оскільки було ближче до рідної домівки⁸⁶.

Іншою причиною до переїзду було усвідомлення того, що на цих територіях невдовзі розпочнеться голод. Батько родини Грисюка Володимира, усвідомлюючи неминучість голоду, зібрав речі й сім'ю, організував транспорт й способом тривалих мандрів і хабарів дістався Рівненщини⁸⁷.

Родина Куделів прибула в Запорізьку область в рибгосп села Кушгулум, що в напрямку Мелітополя, в січні 1945 року. На початку, їх підселили до місцевих жителів, ті дали їм у користування одну маленьку кімнату на цілу сім'ю, невдовзі вони перебралися в сусіднє село, де й перебули зиму, один з місцевих розмістив їх у своєму амбарі. Місцеві українці зустріли їх вороже й неприємно, не сприймали і не розуміли доцільності їхньої тут присутності. Старший син Куделів Володимир згадував: «Такий був обман, що світ не бачив. Все покидали, все пропало... Стільки праці було вкладено...». Петро, голова сім'ї, відмовився йти в колгосп, тому працював на транспорті й за першої ж нагоди перевіз усю родину в Рівне в 1946 році⁸⁸.

Інші дві родини – Стецюків і Магдальчуків – виїхали на Наддніпрянщину в грудня 1944 року, їхали в одному вагоні з худобою. Дорога зайняла в них орієнтовно біля двох тижнів, після чого вони прибули в село Горожно Привальнянського району Миколаївщини, що знаходилося біля річки Інгул. Саме надходив Новий рік. Умови проживання були жахливими – жили в землянках, опалювали кізяками й соломною, знайти дрова було практично неможливо. До цих сімей місцеві виявилися гостинними, проте обіцяної землі переселенцям так і не виділили, навколо були лише належні колгоспам землі. Петро Стецюк разом зі своїм батьком Ігнатом пішли працювати в будівельну бригаду. Загальний стан справ абсолютно не влаштовував переселенців, як

---

⁸⁶ Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Т. 2, с. 373.

⁸⁷ Там само, с. 382.

⁸⁸ Інтерв'ю з Куделею І. від 17 січня 2003 р.; м. Рівне. Інтерв'юер: Куделя Петро.

згадувала пані Євгенія, її батько висловлювався дуже емоційно: «Ну їх під холеру, я їм свої коні не дам». Влітку, у серпні 1945 року, родина Стецюків разом з двома іншими забрали все можливе власне майно з колгоспу і вирушили на захід з метою повернення на рідні землі⁸⁹.

Наприкінці 1944 року на своє місце проживання прибув Парух Кузьма з сім'єю, висадилися на станції Чапліно, а звідти їх завезли в село Андріївку Дніпропетровської області, саме надходило католицьке Різдво. Ситуація навколо свідчила про нещодавні військові дії: розбиті танки на дорогах, розбиті будинки та двори. Надворі був сильний мороз, проте їм виділили в користування занедбану хату, опалювали соломною, оскільки знайти дрова було практично неможливо. Ще з Польщі їхня сім'я привезла з собою декілька буханок білого хліба, на перший раз вирішили поділитися з сусідами, ті з вдячністю прийняли, проте вже на наступний день вривалися в хату й далі вимагали хліба, при цьому називали переселенців «польськими костюмами», часи тоді були тяжкі, велика частина населення голодувала. Весь інвентар та худобу здали в колгосп, там же проходило і харчування. Їли спільно, з одного великого казана, де кожному давали миску гарячого, щоб зігрітися. Всі ці обставини змушували шукати можливостей повернутися додому⁹⁰.

Побачивши загальні настрої та тенденції, Радянська влада доклала чимало зусиль, щоб зупинити потік переселенців у західні області, їх намагалися всіляко закріпити за колгоспами південно-східних областей, де була суттєва нестача як людської робочої сили, так і реманенту, і худоби, оскільки край ще зовсім не встиг оговтатися після війни. Дозвіл на переїзд отримати було дуже складно, він надавався лише в окремих випадках, які визначало Управління в справах евакуації при Раді Міністрів УРСР. Даними випадками були: невідповідно оформлені переселенцями документи при переїзді; розділення членів сім'ї, коли процес переселення розкинув їх між різними областями;

---

⁸⁹ Інтерв'ю з Куделею Є. від 10 лютого 2018 р.; м. Рівне. Інтерв'юер: Куделя Богдан.

⁹⁰ Інтерв'ю з Парухом К. від 7 жовтня 2017 р.; м. Рівне. Інтерв'юер: Куделя Петро.

наявність родичів в інших областях, які були б готові їх прийняти і забезпечити всім необхідним; проблеми зі здоров'ям через різку зміну клімату⁹¹.

Невдовзі, після Постанови Ради Народних Комісарів і ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1945 р. та наказу міністра внутрішніх справ УРСР В. Рясного від 3 жовтня 1945 р. за №00172 «Про запобігання самовільним переїздам господарств евакуйованого з Польщі українського населення» самовільна необґрунтована зміна місця проживання вважалася злочином, за який належало покарання відповідно до законів УРСР. Попри ухвалені закони, не було випадків притягнення людей за це до кримінальної відповідальності. Переселенці, ігноруючи видані постанови, навіть не сподіваючись легальним шляхом отримати дозвіл на переселення, виїжджали самовільно і рушали на захід. При нелегальних переїздах їм допомагало хабарництво (вони виторговували для себе місце в товарних вагонах), власний транспорт, якщо вони могли забрати худобу з колгоспів, яким вони їхали, оминаючи пости поліції. Таким чином, кількість переселенців у західній частині УРСР почала невпинно зростати, наприклад, у Рівненській області питома вага переселених з Польщі українців у 1945 р. становила 1,03%, у 1946 р. – 1,25%, у 1947 р. – 3,48%, у 1948 р. – 9,13%, у 1950 р. – 9,68%⁹².

Підтвердження того, що радикальних заходів щодо самовільних переїздів у Західні області не здійснювалося, можна знайти в постанові Виконкому Рівненської області депутатів трудящих і обкому КП(б)У від 20 жовтня 1949 року, де в четвертому пункті йдеться, що останнім часом спостерігається самовільний переїзд переселенців, які були направлені в східні регіони, і вони звідти «дезертирували». Тим, що вже приїхали з сім'ями і всім господарством мали видати будинок. Проте на майбутнє такі переїзди заборонялися, а якщо переселенці й надалі прибуватимуть – належало відправляти їх назад на Схід⁹³.

---

⁹¹ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с.695.

⁹² Там само, с.695, 696, 700.

⁹³ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 4, арк. 2.

Несанкціонованих і позапланових переселенців згадували практично в кожному звіті, довідці чи записці, яка стосувалася облаштування переселенців. В жодному з випадків не йшлося про їх примусове відправлення назад, йшлося лише про масовість цього явища, про переважаючу кількість тих, хто прибули зі східних областей у порівнянні з плановими переселенцями з Польщі, про кількість худоби й реманенту, яку ті з собою привезли тощо. Прибулі зі східних областей так само, за можливості, наділялися будинками й землею, проте вже після того, як своє отримали планові переселенці⁹⁴.

2.2. Економічні чинники пристосування переселених українців до нових умов

Відповідно до постанов Виконкому Рівненської області депутатів трудящих і обкому КП(б)У, по прибутті на місце проживання в Рівненську область, переселенці протягом 15 днів мали отримати землю не більше середньої норми. Щодо поселення, то в першу чергу вони мали бути розміщеними в будинках колишніх громадян Польщі, яких було евакуйовано. Одразу по прибуттю мав бути проведений взаємний розрахунок за майно, яке вони залишили в Польщі. Всі сім'ї мали бути обстеженими на наявність контрреволюційних чи антидержавних настроїв, результати мали бути оприлюднені на засіданні Райкому. Переселенцям надавалася допомога у вигляді товарів першої необхідності: видавали сіль, сірники, мило, гас, тарілки та ложки, а також зерно, картоплю, сіно і солому. Серед людей виявляли пенсіонерів, інвалідів, багатодітні сім'ї, аби встановити необхідні пільги. Пізніше до пільгових категорій додали сім'ї, які дуже потребували матеріальної допомоги внаслідок військових дій, майно яких було спалено чи розграбовано, які не мають у своєму складі працеспроможних, де відсутній глава сім'ї⁹⁵. Дітям

---

⁹⁴ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 7, арк. 5-15; 27-28; 30-33; 41-47; 51-59.

⁹⁵ ДАРО, ф.Р-122 (Виконком Рівненської Миської Ради депутатів трудящих), оп. 2, спр. 54в, арк. 25.

організували навчання в школі, безграмотним дорослим – безкоштовну освіту. Велася агітація для залучення до сільськогосподарських робіт, а також пропаганда серед населення (проводилася політико-масова робота, масово-виховна для молоді)⁹⁶. Серед пропаганди також була політична передвиборча агітація, що стосувалася залучення переселенців до активної участі в роботі з підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР. Кожній сім'ї мали «допомогти» придбати передвиборчі газети, журнали та літературу. Переселенцям надавалася і грошова допомога, зокрема постановою Виконкому Рівненської обласної ради депутатів трудящих від 27 лютого 1946 року було вирішено виділити 269000 карбованців для допомоги переселенцям без повернення коштів. Сума допомоги на одну сім'ю становила 500-1000 карбованців, в окремих випадках 2000⁹⁷.

Виконання плану розселення супроводжувалося частими перевітками з боку Облвиконкому. Перевітки, здебільшого, вказували на незадовільну роботу Райвиконкомів щодо господарського влаштування переселенців.

Так, перевіркою на місці Ровенського і Костопільського районів 20 жовтня 1945 року було встановлено, що за переселенцями досі не було закріплено житлових і господарських будівель, незважаючи на те, що вони вже такими користуються. Не було проведено взаємних фінансових розрахунків з переселенцями за передане майно, хати і господарські будівлі, компенсації за майно, залишене в Польщі. Не всі сім'ї одержали зерно, картоплю, сіно, солому. З переселенцями не ведеться політосвітньої виховної роботи, вони не залучаються до участі в громадському і політичному житті, кращі з них не висуваються на керівні посади. Облспоживспілка не забезпечує переселенців товарами першої необхідності. Подібні проблеми спостерігалися і в інших районах, з чого Облрада зробила висновок, що Райради не розуміють усієї важливості роботи з переселенцями і мало переймаються їх господарським влаштуванням і покращенням стану їхнього життя. Саме тому Облвиконком

---

⁹⁶ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 4, арк. 2-3.

⁹⁷ Там само, арк. 5-6.

постановив: Райвиконкоми повинні були протягом грудня 1945 року провести суцільне обстеження всіх районів, де проживають переселенці і виявити як вони забезпечені житлом, господарськими будівлями, землею; хто ще не одержав зерна, картоплі, сіна і соломи і провести негайні розрахунки по цим видам сільськогосподарської продукції; через кооперацію видати переселенцям сіль, газ, сірники, мило та інші товари першої необхідності; тих, хто ще не одержав землі, житлових та господарських будівель, негайно такими наділити; до 1 січня 1946 року винести рішення Райвиконкому про передачу і закріплення за кожним переселенцем житлових і господарських будівель, і видати про це документи; зобов'язати Облфінвідділ провести з переселенцями взаємні фінансові розрахунки до 1 січня 1946 року; зобов'язати Облспоживспілку завезти в райони всі товари першої необхідності; зобов'язати голів Райвиконкомів під особисту відповідальність розробити до 20 грудня 1945 року плани заходів щодо проведення масово політвиховної роботи серед переселенців, цей план представити і затвердити на засіданні Виконкому Райради і забезпечити його виконання, особливу увагу звернути на залучення переселенців до активної участі в роботі по підготовці до виборів у ВР СРСР; допомогти кожній сім'ї придбати газети, журнали та літературу; слухати підприємців та вживати заходів щодо покращення умов їх життя та праці; запропонувати головам Райвиконкомів надіслати до 1 січня 1946 року звіт про виконання постанов Облвиконкому⁹⁸.

Про подібну ситуацію йшлося і в постанові від 4 липня 1946 року Виконкому Рівненської Обласної Ради депутатів трудящих «Про розміщення переселенців-українців в Дубнівському, Рівненському та Рокитнівському районах», де було вказано на незадовільну роботу районних рад щодо забезпечення житлом переселенців з Польщі. Попри незадовільний стан розселення, через що велика кількість людей досі перебуває на залізничних станціях, проблемним також було питання взаємних розрахунків з переселенцями за передане майно. Зокрема, в Дубнівському районі вартість

---

⁹⁸ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 4, арк. 4-5.

майна, залишеного переселенцями в Польщі становить 2 364 246 карбованців, а перерахунки проведені лише на суму 368 413 карбованців, а в Ровенському і Рокитнівському районах до розрахунку з переселенцями ще навіть не приступили. Зважаючи на все вищеперелічене, а також те, що районні ради неодноразово не виконували постанов облвиконкому, і не зрозуміли «всієї важливості роботи з переселенцями», Обласна Рада постановила: накреслити плани по розселенню в 10-ти денний термін; перевірити стан облаштування до 20 липня і представити результати на засідання Райрад; повністю використати всі житлові приміщення, закріпивши їх за переселенцями; в п'ятиденний термін виявити всі вільні житлові приміщення, що потребують ремонту і включити їх в список першочергового будівництва, відремонтувати, і передати поселенцям; переселенцям, яким неможливо буде надати вільність приміщення тимчасово підселити до місцевих у села; до 15 липня закінчити наділення переселенців землею, надалі проводити передачу землі не пізніше, ніж за 10 днів після прибуття; залучати новоприбулих до активної участі в громадському і політичному житті. У разі провалу райради несли на собі всю відповідальність, яка полягала в суворих стягненнях за зрив важливого державного завдання⁹⁹.

Варто зазначити, що подібні постанови були типовим і регулярним явищем в процесі розселення переселенців на території Рівненської області. Райвиконкоми свідомо і наполегливо не виконували покладену на них роботу, у більшості випадків залишаючись непокараними. Основною причиною цього Облвиконком вважав той факт, що Виконкоми райрад депутатів трудящих та фінансові органи не зрозуміли всієї важливості роботи з переселенцями з Польщі. Про вищезазначений стан речей йшлося в Постанові Виконкому Ровенської Обласної Ради депутатів трудящих від 23 квітня 1946 року щодо Дубнівського району¹⁰⁰; від 13 липня 1946 року щодо Клеванського і Гоцанського районів¹⁰¹ тощо.

---

⁹⁹ ДАРО, ф. Р-204, оп. 4, спр. 25, арк. 13-14.

¹⁰⁰ ДАРО, ф. 654, оп. 1, спр. 4, арк. 8-10.

¹⁰¹ Там само, арк. 15-18.

Незважаючи на незадовільні результати роботи Райкомів, навіть попри постійні нагадування з боку Обкомів, перші добре виконували свої обов'язки щодо звітності, надаючи регулярні звіти щодо кількості прибулих, етапи їх розміщення, наданих приміщеннях, наданих товарів першої необхідності, розрахунків з класифікацією по окремих селах. Комунікація ж між Київським Управлінням при Раді Народних Комісарів УРСР в справах евакуації та розселення українського і польського населення та Виконкомом Рівненської обласної Ради Депутатів Трудящих була зовсім іншою. Остання не поспішала, попри постійні нагадування, надавати центру щодакдні звіти, через що постійно отримувала нагадування з вимогою такі надати з врахуванням усім необхідних вимог щодо оформлення і деталізації. Так, у листі від 3 липня 1945 року Управління в справах евакуації і розселення при РНК УРСР вказувало, що Рівненський Облвиконком надає лише свідчення по телефону, які є абсолютно не вичерпними, і при цьому вони не є офіційним документом¹⁰².

Можна зробити припущення, що Рівненський Облвиконком не ризикував надсилати центру незадовільні звіти, у зв'язку з можливими негативними наслідками за невиконання плану по розселенню. А ігнорування надсилання звітності центру жодними застереженнями не супроводжувалося, лише постійною повторною вимогою оформити і надіслати звіти.

Погіршення комунікації між районами й Облрадою почалося наприкінці 1947 року. У зверненні Радченка вперше йшлося про незадовільну роботу райрад у питаннях облаштування і розселення переселенців, в затримках, відсутності, або викривленні форми звітності, повній відсутності зворотного зв'язку щодо використання одноразової грошової допомоги, виділеної переселенцям постановами від 6 листопада 1947 р., та 2 грудня 1947 р., а також щодо залучення переселенців у колгоспи. Для виправлення даної ситуації було запроваджено систему стандартних заходів (провести облік переселенців, закінчити передачу будинків, надсилати щомісячну звітність, сприяти залученню переселенців в

---

¹⁰² ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 3, арк. 59-60.

колгоспи тощо)¹⁰³. Це сталося безпосередньо в час масового поширення колгоспної системи на Рівненщині. Очевидно, що більша частина переселенців не хотіла віддавати власну землю, техніку й худобу на користь колгоспів і йти туди працювати. Подібно до випадку, описаного вище, райради, ймовірно, не хотіли надсилати Облраді негативні звіти щодо невиконаних норм.

Як згадував Йосип Гриб, у колгоспи людей вербували добровільно-примусово. Заяви за переселенців писали уповноважені, а перші лише ставили хрестики після декількох днів відсидки у підвалах. Батькові Йосипа погрожували розправою, якщо він не підпишеться на роботу в колгоспі, були випадки підпалів з метою вербування¹⁰⁴.

Через невідповідності і прорахунки в планах по розселенню приїжджих з Польщі українців часто поселяли в будинки польських сімей, які все ще не встигли виїхати. Проблеми з житлом поглиблював і той факт, що велику частину населених пунктів, в яких проживали поляки, було знищено під час Другої світової війни, ще частина потребувала серйозних ремонтних робіт¹⁰⁵. Після виїзду поляки тільки в Рівному залишили по собі 424 будинки, а по області – 4652 будинки, 1790 з яких виявилися пошкодженими, окрім того чехи після переселення також залишили по собі 4193 будинки¹⁰⁶, які мали бути розділеними між переселенцями, однак, існувало чимало випадків, коли місцеві українці самовільно займали цю територію, а радянська влада не завжди могла, чи хотіла зробити все можливе, щоб передати ці землі переселенцям. Це підтверджувала статистика, оскільки станом на 20 вересня 1948 року із цих 424 будинків переселенцям було передано лише 78, 85 було зайнято місцевим населенням, абсолютна більшість – 248 – використовувалися як службові будинки для робітників та службовців¹⁰⁷. По області із зазначеної кількості залишених чехами

---

¹⁰³ ДАРО, ф.Р-122, оп. 2, спр. 54в, арк. 3-4.

¹⁰⁴ Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Т. 2, с. 374.

¹⁰⁵ ДАРО, ф.654, оп.1, спр. 3, арк. 7.

¹⁰⁶ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с. 707.

¹⁰⁷ ДАРО, ф.Р-122, оп. 2, спр. 54в, арк. 101.

та поляками будинків, місцеві самовільно зайняли 2148¹⁰⁸. Колишні чеські будинки переселенцям не передавалися¹⁰⁹.

Існувало багато випадків, коли переселенці самовільно відмовлялися від наданої їм землі, мотивуючи це тим, що вони хочуть жити і працювати виключно в містах і районних центрах¹¹⁰. Немає статистики, яка кількість переселенців відмовлялася від землі, проте, викликає сумнів саме формулювання «багато переселенців відмовлялися...», оскільки більшість із них у себе на малій батьківщині займалися сільським господарством і працювали на власних земельних ділянках. Можливо, «відмова від землі» полягала не лише в особистих бажаннях переселенців, але й мали місце інші зовнішні причини.

Об'єктивною причиною відмови від землі був той факт, що іноді надана земельна ділянка знаходилася дуже далеко від безпосереднього місця проживання, а саме за 15-20 км. Переселенці відмовлялися, а партійні діячі казали, що землі на всіх не вистачає, й інших варіантів немає¹¹¹.

Були й випадки, коли переселенці відмовлялися від наданих їм будинків, за словами партійних діячів, «придумуючи свої власні невігоди». Через це їх поселяли на квартири¹¹². Коли відмови від землі викликали певні сумніви, то відмови від будинків видаються цілком очевидними, оскільки чимало будинків були в жахливому стані після Другої світової війни й потребували чимало часу, зусиль і коштів для їхнього ремонту.

Незважаючи на те, що на етапі підготовки до переселення збиралася детальна інформація щодо кількості сімей, яких райони та області будуть готові прийняти, бували випадки, що в райони направлялася більша кількість сімей, ніж вони могли прийняти. Так, голова виконкому Млинівської Райради Пивоваров отримав від Радченка розпорядження в грудня 1944 року про розміщення у

---

¹⁰⁸ Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с. 707.

¹⁰⁹ ДАРО, ф.Р-122, оп. 2, спр. 54в, арк. 121.

¹¹⁰ ДАРО, ф.654, оп.1, спр. 7, арк. 28.

¹¹¹ Там само, арк. 167.

¹¹² Там само, арк. 88.

районі 500 сімей, у той час як вони були готові прийняти лише 58¹¹³; зав. Оргвідділом обкому КПБУ Могилат 4 квітня 1946 року надсилав прохання Радченку щодо переселення 70-80 сімей переселенців з Гощанського району, оскільки останній не має можливості для забезпечення всім необхідним прибулої кількості сімей¹¹⁴.

Були й діаметрально протилежні ситуації, коли в райони, які могли приймати переселенців, останні не спрямовувалися. Так, голова Виконкому Межирічської Райради Подопрігора повідомляв, що станом на 15 жовтня 1945 року в район не прибуло жодної сім'ї, хоча, відповідно, до плану по розселенню, такі туди повинні були направлені. Район на той момент був готовий прийняти 60 сімей¹¹⁵.

Існували випадки помилкового розміщення переселенців в інших областях. Наприклад, у листі заступника Начальника Управління при Раді Міністрів УРСР по справах евакуації А. Пирога товаришу Радченку від 14 серпня 1946 року йшлося про звернення від імені 60 сімей, які, відповідно до евакуаційних документів, мали бути розселені в Рівненській області, проте, їх помилково завезли в Тернопільську. Після отримання дозволу від Радченка сім'ї отримали б право на переїзд у Рівненську область¹¹⁶. До звернення додавався оригінал листа переселенців з підписами¹¹⁷.

Вказівки щодо будівництво нового житла для переселенців, як і будівельні матеріали надавалися центром. 19 серпня 1946 року була постанова щодо Рівненської області. Призначення матеріалів – будівництво і нових, і ремонт існуючих будинків, проте, не було конкретної вказівки про необхідну кількість побудованих, чи відремонтованих будівель. Попри це, в постанові

---

¹¹³ ДАРО, ф.654, оп.1, спр. 3, арк. 171.

¹¹⁴ Там само, арк. 19.

¹¹⁵ Там само, арк. 56.

¹¹⁶ Там сама, арк. 66.

¹¹⁷ Там само, арк. 67-68.

йшлося про серйозну відповідальність за використання матеріалів не за призначенням. Звітність за виконані роботи мала надходити двічі на місяць¹¹⁸.

Будівництво також проходило з великими затримками, наприклад, в листі Васильківського до голови Виконкому Городоцької Райради депутатів Трудящих Додя від 25 листопада 1948 року, йшлося про те, що із запланованих 60 будинків, які мали бути побудовані для переселенців, досі не споруджено жодного. Знову ж таки, не йшлося про жодне покарання за невиконання норм, стояла лише вимога виправити дану ситуацію¹¹⁹.

Переселенці не тільки мігрували між областями, але й між районами однієї області, якщо в іншому в них було більше можливості швидше отримати будинок, землю і розрахунок. Найбільша кількість переселялися з Поліських районів, ситуація в яких була найгіршою¹²⁰.

Неможливість забезпечити переселенців усім необхідним з боку радянської влади викликало хвилю обурення в перших, що супроводжувалося частими зверненнями до партійних діячів. Однак, не всі заяви переселенців, які просто хотіли отримати те, що належало їм по праву, сприймалися як належне. Так, у листі Начальника Управління при раді міністрів УРСР у справах евакуації І. Русецького товаришу Радченку від 12 грудня 1946 року йшлося про те, що переселенець з Польщі Романюк О. С. неодноразово звертався з проханням про допомогу з його господарським облаштуванням, а також наділення землею, проте, Радченко не лише не надав допомоги, але й проявив грубість. Радченко отримав вказівку розібратися з ситуацією і надати допомогу, якщо така насправді необхідна¹²¹.

Другою гострою проблемою було питання фінансового розрахунку з переселенцями. Станом на 11 листопада 1945 року в Рівненській області з призначених 4 300 000 карбованців було виплачено лише 2 309 000

---

¹¹⁸ ДАРО, ф.654, оп.1, спр. 3, арк. 31.

¹¹⁹ ДАРО, ф.Р-122, оп. 2, спр. 54в, арк. 168.

¹²⁰ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 7, арк. 42.

¹²¹ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 3, арк. 113.

карбованців¹²². Ця проблема конкретно на Рівненщині залишалася невирішеною і надалі. Зокрема, у зверненні до начальника групи розселення при виконкомі Рівненської Облради Депутатів Трудящих товариша Радченка від 5 червня 1946 року йшлося про те, що розрахунки з переселенцями за їхнє майно в Польщі здійснюються надзвичайно повільно, а в деяких районах ще не почалося. Деякі відділи пояснювали це тим фактом, що вони ще не завершили розрахунки, бо досі триває передача будинків і землі у власність. Ці відділи звинувачувалися у навмисній затримці закріплення будинків за переселенцями. У той же час у ряді областей спостерігалася тенденція збільшення вартості будівель, що передаються у власність переселенцям замість залишених ними в Польщі для того, щоб менше доплачувати переселенцям за різницю у вартості майна. До того ж деякі Західні області не користуються вже проведеною оцінкою майна, а навмисне проводять переоцінку за страховими цінами 1945 року, що суперечить Угоді про евакуацію¹²³.

Проте, навіть якщо переселенці й отримували розрахунки за залишене в Польщі майно, його не завжди вистачало на задоволення всіх потреб в УРСР. Про це свідчить документ від 10 грудня 1945 року про додаткове виділення коштів з центрального бюджету для кредитування переселенців, які мають у цьому потребу. У листі від керівництва Сільгоспбанку товаришу Радченку йшлося про виділення додаткових 2 мільйонів рублів для кредитування переселенців з Польщі¹²⁴. Проте, відповідної суми коштів так і не було виділено. У звіті від 1 серпня 1946 року йдеться про загальну кредитну суму в 269 000 рублів. Кредити надавалися як безповоротна фінансова допомога для переселенців, вони, однак, були погано з цим ознайомлені, оскільки із зазначеної суми було взято лише 30 300 рублів¹²⁵. У звіті від 1 січня 1947 року йшлося про те, що переселенцям було роздано 499 000 рублів із 500 000 можливих, а, отже, поширення інформації відбувалося вже значно ефективніше. Проте, сума все ще

---

¹²² Макар Ю. [та ін.] Від депортації до депортації... с. 715.

¹²³ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 3, арк. 13.

¹²⁴ Там само, арк. 84.

¹²⁵ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 7, арк. 45.

залишилася значно меншою за 2 млн. рублів, які планувалося виділити. Переважну більшість кредитних коштів переселенці витрачали на худобу та купівлю господарського обладнання¹²⁶. Безпосередньо в Рівному безповоротна фінансова допомога не була передбачена, лише окремі сім'ї отримали ссуди¹²⁷.

Існували випадки фальсифікації переселенцями документів для отримання матеріальної вигоди. У листі Міністра фінансів УРСР Г.Сахновського та Начальника управління при Раді Міністрів УРСР у справах евакуації І. Русецького від 4 грудня 1946 року товаришу Радченку йшлося, що переселенець Хлопик Г. П. приписав до опису залишеного в Польщі майна 10 тис. карбованців, а переселенець Плечень А. Д. – 20 тис. карбованців. Були непоодинокими випадки, коли в описах не було зазначено словами суми вартості залишеного майна, описи не завірено печаткою, без підпису однієї з сторін, з підчистками, неоголошеними виправленнями тощо. Щоб запобігти незаконному одержанню державних коштів деякими переселенцями, було вирішено ретельно перевіряти описи майна, залишеного в Польщі переселенцями. У тих випадках, коли пред'явлені переселенцями описи викликають сумнів – затримувати їх і надсилати на перевірку до Управління при Раді міністрів УРСР в справах евакуації і розселення українського і польського населення, і не видавати гроші до з'ясування обставин¹²⁸.

На час першого січня 1947 року стабільно найгіршою залишалася ситуація з фінансовими розрахунками з переселенцями, якими було пред'явлено описів майна на 82 000 000 рублів, а розрахунків було проведено лише на 3 000 000 руб¹²⁹. Станом на 1 травня 1947 року ситуація дещо покращилася – переселенцям було виплачено вже 14 405 100 рублів¹³⁰, однак, це складало лише 17,5% загальної суми, яку потрібно було виплатити.

---

¹²⁶ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 7, арк. 6.

¹²⁷ ДАРО, ф.Р-122, оп. 2, спр. 54в, арк. 139.

¹²⁸ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 3, арк. 112.

¹²⁹ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 7, арк. 8.

¹³⁰ Там само, арк. 16.

Облік переселенців проходив відповідно до місця проживання й здійснювався через голову сім'ї. Для заповнення надавалася стандартна форма з 22 питань, яка вміщувала наступні запитання: ім'я, дата і місце народження, національність, освіта, ставлення до військової служби, партійність (на вибір подавалися комуністичні партії Чехословаччини, Болгарії, Польщі та ін.), участь у партизанських рухах проти німецьких загарбників (з уточненнями) чи у «Великій Вітчизняній війні», спеціальність, де навчається, склад сім'ї, де працює, якщо ж ні – то чому, де працюють чи вчаться члени сім'ї, точна адреса, куди евакуйований і час прибуття в УРСР, в яку область мав направлення, з якої області прибув у м. Рівне, причина переїзду з іншої області, як влаштований на місці, чи отримав житло, і яке саме, чи наділений землею, стан будівництва житлового будинку, чи проведені взаємні розрахунки, вартість майна, залишеного в Польщі. Окремо від руки дописувалося питання щодо отримання ссуди (договір, за яким одна особа надає іншій річ у безкоштовне тимчасове користування з зобов'язанням повернення) в інших областях. Місцями переселенці самостійно дозаповнювали поля інформацією про долю членів їхньої родини, загальний стан тощо¹³¹. Облікові картки давали владі вичерпну і стислу інформацію щодо переважної більшості ключових аспектів переселення, з яких, у порівнянні з офіційними документами, формувалася звітність області перед центром.

Станом на 1 січня 1947 року (на цей час прибула вже переважна більшість переселених з Польщі) маємо вичерпну статистику щодо переселенців на території Рівненської області. До цього часу прибуло 8596 сімей або 32281 осіб (з них 4207 (13%) були діти шкільного віку)¹³², з них лише 2508 сімей або 9041 особа були планові (29,2%), а 6088 сімей або 23240 чол. (70,8%) прибули зі східних областей. Вони були розміщені в 28 районах Рівненської області¹³³. Безпосередньо в Рівному, як в обласному центрі, було розміщено лише 349 сімей

---

¹³¹ ДАРО, ф.Р-122, оп. 2, спр. 54а-б

¹³² ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 7, арк. 63.

¹³³ Там само, арк. 65.

(100 планових, 249 – непланових)¹³⁴ або 1252 особи, що становило лише 3,9% від загальної кількості переселенців¹³⁵. 1869 сімей отримали житлові будинки, 6463 – квартири, 264 – досі не мали власного житла. 6418 сімей отримали землю загальною площею 20325 га, 2178 – досі залишалися без власних земельних наділів. Переважна маса були переселені з Люблінської області – 8526 сімей, решта – з Краківської (27), Білостоцької (26), Перемишлянської (2), Лодзинської (1), Брест-Литовської (1), Дрогобицької (13). Більшість переселенців були зайняті в сфері сільського господарства (7800 сімей), решта – на підприємствах (508), 13 сімей були прийняті в члени колгоспів, ще 275 – були зайняті в інших сферах¹³⁶.

Всі переселенці, які прибували в Рівненську область після поданого часу приїжджали зі східних та південних областей УРСР. Так, станом на 18 жовтня 1948 року в області було вже 10 360 сімей, серед яких лише 24,2% були плановими. З 8096 господарствами до поданого часу не були проведені взаємні фінансові розрахунки. 9915 господарств поселилися в сільській місцевості, з яких 806 було наділено присадибною землею, 8859 – орною і присадибною¹³⁷.

Якщо оцінювати загальний стан переселенців, то в даному випадку архівні джерела конфліктують з джерелами особового походження. У звіті від 10 лютого 1949 року йдеться про те, що перевірка цілого ряду районів показала, що переселенці живуть добре. За словами багатьох, на новому місці вони почувають себе значно краще, ніж на старому¹³⁸. За словами ж переселенців, вони дуже хотіли повернутися на свою малу батьківщину, проте, за відсутності такої

---

¹³⁴ ДАРО, ф.Р-122, оп. 2, спр. 54в, арк 44.

¹³⁵ Там само, арк. 1.

¹³⁶ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 7, арк. 5-7.

¹³⁷ ДАРО, ф.Р-122, оп. 2, спр. 54в, арк 141.

¹³⁸ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 7, арк. 49.

можливості, прагнули хоча б жити ближче до неї¹³⁹; вони були незадоволені житловими умовами¹⁴⁰; ставленням до них місцевих українців¹⁴¹ тощо.

2.3. Морально-психологічні аспекти взаємин холмсько-підляських українців з місцевим населенням

Великою проблемою для переселенців стало те, що радянська влада виявилась неспроможною виконати зобов'язання щодо матеріального забезпечення тих, хто опинився на новій території. Офіційна Угода від 9 вересня 1944 року «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР», фактично, була виконана з великими порушеннями. Очевидно, це важко вдарило по економічному становищу переселенців. Труднощів додавало також і те, що морально-психологічний стан при подібних умовах не ставав кращим. При чому в знаки давалось не тільки знайомство з новими сусідами, але й елементарна взаємодія з органами влади.

За умов життя під окупацією людей спіткала важка доля: високі податки, злидні, мобілізація чоловічого працездатного населення в армію. Не дивно, що Друга світова війна вплинула на психологічний стан громадян УРСР, в яких більше не залишилося впевненості в завтрашньому дні. За таких умов інтегруватись в нове суспільство було надзвичайно важко, але радянська влада намагалась це виправити. З постанови РНК УРСР і ЦК КП(б)У від 3 жовтня 1945 року дізнаємось, що місцева влада була зобов'язана «забезпечувати соціально-психологічну та економічну адаптацію переселенців з Польщі».

Для того, щоб зрозуміти морально-психологічні аспекти адаптації переселенців варто проаналізувати, з якими соціальними умовами вони

---

¹³⁹ Інтерв'ю з Куделею І. від 17 січня 2003 р.; м. Рівне. Інтерв'юер: Куделя Петро; Інтерв'ю з Куделею Є. від 10 лютого 2018 р.; м. Рівне. Інтерв'юер: Куделя Богдан.

¹⁴⁰ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи, матеріали, спогади/Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2002. – с. 150.

¹⁴¹ Там само, с. 255.

зіштовхнулись при переселенні. Важливо враховувати, що тут надзвичайно сильним був регіональний аспект – деякі переселенці з Польщі мігрували зі східних у західні області УРСР. Очевидно, дослідити всі регіональні випадки видається надскладним, тому зупинимось на основних тенденціях соціального облаштування переселенців.

Селяни, що складали основну більшість переселенців, завжди прибували у нове село в складі великих груп. Звичайно ж, це різко змінювало ситуацію в селі, поділяючи село на «своїх» та «приїжджих»¹⁴². З одного боку, різкий наплив нових робочих рук йшов громаді на користь – з іншого ж боку, ситуація в сільському середовищі ставала досить напруженою. Упереджене ставлення можна пояснити декількома факторами:

1. Страх перед покаранням за невиконання розпоряджень влади. Через те, що переселенці вагалися перед вступом в колгосп, місцеві жителі почували себе незахищеними перед можливою відповідальністю за цілу громаду.
2. Часто місцеві жителі звертали увагу на майновий стан переселенців: їх землю, худобу, яку можна використати тощо. Особисті стосунки у важкій економічній ситуації цікавили людей менше.
3. Людський чинний суб'єктивного ставлення до новоприбулих також зіграв дестабілізуючу роль¹⁴³.

Таким чином, не дивлячись на те, що переселенці вважались рівноправними членами громади, вони мали власні господарські звички, традиції тощо. Через це, навіть володіючи землею, вони вважались скоріше «зайдами»,

---

¹⁴² Кіцак В. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944 – 1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 7.00.01 / Кіцак Володимир Миронович; Міністерство освіти і науки України, Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка; Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Алексієвець М. М. Тернопіль 2002., с. 123.

¹⁴³ Пронь Т. Взаємовідносини українців, депортованих з Польщі в Україну в 1944–1946 рр., у трикутнику «громада – влада – переселенці» // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії, 2012. – Т. XXIX, с. 106-107.

ніж господарями. Грала роль і заздрість, яка була зумовлена кількістю майна переселенців, яким у селі володіли не всі¹⁴⁴.

Щодо місцевої влади, то часто вона намагалась нажитись на переселенцях для того, щоб вирішити матеріальні проблеми у колгоспах. Приїзд нових робочих рук міг допомогти колгоспу певним чином стабілізувати складну ситуацію. Саме тому голови колгоспів тепло приймали переселенців: облаштовували, за можливості, їх матеріальне забезпечення та допомагали в інтеграції – часто-густо влаштовувались імпровізовані «вечори зустрічей», де місцевих жителів знайомили з новоприбулими. Вочевидь, така атмосфера спонукала переселенців працювати в колгоспах, далеко не завжди підписуючи необхідні документи¹⁴⁵. Однак, проблеми на цьому не закінчувались, адже часто атмосфера приязності виявлялась ілюзорною.

В колгоспах худобу переселенців погано доглядали та часто експлуатували. Коней голови колгоспів часто-густо використовували для власних цілей, називаючи це «потребами колгоспу», а будь які скарги не знаходили відповідей. Тому можна сказати, що права переселенців жорстоко порушувались: починаючи від відсутності відповідної документації на майно чи худобу, закінчуючи заборонаю святкування релігійних свят та відвідування церкви¹⁴⁶.

Окрім звичних скарг, переселенці намагались добитись дозволу міграції на Захід, або ж вийти з колгоспу. Так, один з переселенців писав про те, що йому не платили за роботу і вимагав від місцевої влади скасувати його вступ до колгоспу. Проблемою також залишались великі податки – не дивлячись на формальне звільнення від них, часто місцеві колгоспники обманювали менш обізнані категорії населення, що ставало додатковим стимулом мігрувати на Захід¹⁴⁷. Щодо матеріального забезпечення у південно-східних областях, то

---

¹⁴⁴ Пронь Т. Взаємовідносини українців, депортованих з Польщі в Україну в 1944–1946 рр..., с. 107-109

¹⁴⁵ Там само, с. 109-110.

¹⁴⁶ Там само, с. 110-111.

¹⁴⁷ Там само, с. 112.

переселенці часто були змушені боротись за свої майнові права, особливо за житло. Переселених людей було значно більше, ніж вільних будинків, а представники влади не могли надати допомогу. Доволі часто придатні для проживання будинки передавали в користування організаціям, а ті будинки, які надавались для безпосереднього житла мали жахливі умови (відсутність вікон, дверей чи печей). Часто-густо переселенці були змушені самотійно вирішувати житлові проблеми та жити в землянках, підвалах тощо. Виплата компенсацій за те майно, що залишилось на польській території, дещо покращувало ситуацію, але ставало причиною заздрощів з боку місцевого населення. Ситуація була напруженою та змушувало переселенців задумуватись про міграцію¹⁴⁸.

Щодо заходу, куди і бажали мігрувати переселенці, то там, не дивлячись на кращу матеріальну ситуацію, їх також ніхто не чекав. На Волині навіть була популярною поговорка: «Американці навернули на нашу голову колорадського жука, а радянський уряд переселенців». Часто повторювалась ситуація, коли переселенці самотійно поселялися в житло, яке не було облаштоване для нормального проживання, але інших варіантів не було. Також, українців з Польщі часто селили в будинки репресованих на Сибір, що породжувало негатив з боку місцевих жителів. Отже, переселенцям не подобалось матеріально-технічне забезпечення та ставлення до себе з боку односельців, а місцевим жителям не подобалась непокірливість переселенців та поблажливе ставлення до них з боку держави¹⁴⁹.

Дитинство холмщаків і підляшуків до переселення було дуже мінливим. За спогадами Грисюка Володимира, до війни через полонізацію, школярів, незалежно від віросповідання, примусово водили лише до польського костелу. Коли німці прийшли до Тишівців – села Володимира – місцеві, і дорослі, і діти, спілкувалися з ними як могли, діти ще й отримували цукерки. Німецька адміністрація дала дозвіл на відкриття української школи, де викладали місцеві

---

¹⁴⁸ Пронь Т. Взаємовідносини українців, депортованих з Польщі в Україну в 1944–1946 рр..., с. 112-114.

¹⁴⁹ Там само, с.115-118.

інтелігенти. Особлива увага приділялася вивченню творчості Тараса Шевченка. У 1943 році Володимир переїхав до дядька у село Верешин, де також була українська школа, але згодом її приміщення було зруйнованим через напад польського підпілля, оскільки школа ділила приміщення з відділком української поліції¹⁵⁰. Як згадував Володимир Іваницький, який станом на 1941 рік мав 9 років, німці у селі залучали школярів до будівельних загонів «Баунвіст», в яких вони безоплатно працювали, споруджуючи аеродроми, оборонні споруди, дороги, працювали над осушенням боліт¹⁵¹.

В зовсім інших умовах проходило і життя дітей переселенців, по приїзду на місце проживання в УРСР, у них був доступ до величезної кількості зброї – гвинтівки, пістолети, набої, снаряди, міни, робочий танк і броньовик, яких не знайшли військові; окрім цього діти знаходили німецькі каски, іноді навіть трупи; попри все це серйозними були проблеми з харчуванням. Як згадував Йосип Грив, у дитячому садку на обід давали один-єдиний млинець, тому він був змушений доїдати ягодами, його брату в школі давали лише шматок хліба й декілька тюльок¹⁵².

Підлітки були змушені допомагати в колгоспах, головним чином на зборі урожаю. Гривок Володимир, коли в 1946 році пішов до школи, на першій письмовій роботі з української мови допустив 63 помилки, оскільки на той момент не знав досконало ні української, ні російської мови, бо українська школа в Польщі з'явилася лише після прибуття німців¹⁵³.

На Полтавщині до сім'ї Гривюка Володимира місцеві поставилися загалом добре, оскільки розуміли, що переселенці опинилися тут відповідно до розпорядження партії, а порушити її наказ означало накликати на себе проблеми. Гривюки ділилися з місцевою сім'єю пшеничним борошном, якого ті вже давно

---

¹⁵⁰ Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Т. 2, с. 378-381.

¹⁵¹ Там само, с. 403.

¹⁵² Там само, с. 373.

¹⁵³ Там само, с. 382.

не бачили. Коней переселенців одразу ж забрали в колгосп, прибулі чоловіки одразу ж пішли працювати разом з ними¹⁵⁴.

На Рівненщині у родини Грибів так само нічого не було, але було легше морально через близькість до дому. Деякі місцеві час від часу ділилися залишками їжі, тимчасовий прихисток їм дала самотня жінка з двома дітьми, яка й так уже утримувала одну сім'ю переселенців. Їсти було нічого, тому перебивалися чим могли – мерзлою картоплею, травою, кропивою, грибами. Йосип розповідав, що худобу, яка мала належати переселенцям за розрахунок керівники сільрад ділили між своїми родичами та знайомими, те саме роблячи і з землею¹⁵⁵.

Всі проблеми і поневір'яння стимулювали переселенців до навчання, для того, щоб «вибитися в люди», радянська влада давала простір для навчання, а переселенці дуже активно ним користувалися. Вчилися сумлінно, тому з їх числа виросло дуже багато інтелігенції: композиторів, лікарів, юристів, вчених, математиків тощо¹⁵⁶.

Існували випадки висування прямих звинувачень від переселенців до місцевого українського населення. Так, переселенка з Польщі Цехомська Лідія прямо вказувала на свідоме порушення процедур місцевими українцями, їхнє упереджене й загрозливе ставлення до переселенців. Вказувалося, що коли приїжджали партійні перевірки – місцеві українці замість переселенців показували всі документи, запевняючи, що все впорядку, у той час як переселенці залишаються без житла; що місцеві агрономи обманом отримували гроші переселенців, коли їм приходили розрахунки; що місцеві позаймали землю й будівлі, які нещодавно належали полякам, а тепер мали бути передані переселенцям; а також, що від місцевих приходили прямі погрози щодо вигнання

---

¹⁵⁴ Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Т. 2, с. 382.

¹⁵⁵ Там само, с. 374.

¹⁵⁶ Там само, с. 375.

і розправи. Звернення було передано товаришу Радченку для з'ясування обставин¹⁵⁷.

Таким чином, слово «переселенець» набуло суто негативного контексту. Олександр Боровик розповідав в своїх спогадах, що і в Східних і в Західних областях до переселенців ставились негативно, вони відчували свою меньшовартісність¹⁵⁸. Лунали такі слова як «бандити», «поляки», «західники» тощо. Найбільше принижували лемків¹⁵⁹. Однак, негативне ставлення згуртувало спільноти переселенців, вони часто намагались допомогти бідним селянам: «забужани дружні... їхні чоловіки все вміють, усе роблять самі, самі будують, самі мурують, нікого зі сторони не наймають»¹⁶⁰.

Деякі елементи життя переселенців висвітлювалися в газетах журналах і спеціальних виданнях, що, з одного боку сприяло їх інтеграції в суспільство УРСР, оскільки висвітлювалися ті аспекти, які відчули на собі й місцеві українці, висвітлення відбувалося в звичній радянській патріотично-пропагандистській манері. З іншого боку, писали, власне і тільки про переселенців, що, з такої точки зору, могло навпаки їх виділяти і викликати неприязнь з боку місцевих, оскільки новини про них і їхнє життя відійшло на задній план.

Облрада депутатів трудящих мала надавати наступну інформацію про «репатріантів» для висвітлення в ЗМІ: про робочих – загальні дані про вивіз у Німеччину й повернення на Батьківщину радянських людей; про діяльність окремих підприємств та роботу на них людей, що повернулися з німецького «рабства»; показувати роботу окремих «репатріантів», які зайняли керуючі посади; висвітлювати всі нагородження, похвальні листи, які стосувалися «репатріантів»; листи «репатріантів», в яких відображаються всі поневіряння в німецькому «рабстві», пасажі про радянську «армію-визволительку», про

---

¹⁵⁷ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 3, арк. 91-92.

¹⁵⁸ Боровик О, Боровик А. Трагедія Холмщини. с. 146.

¹⁵⁹ Пронь Т. Взаємовідносини українців, депортованих з Польщі в Україну в 1944–1946 рр..., с.119.

¹⁶⁰ Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. Розповіді про депортованих українців з Холмщини, доля яких пов'язана з Волинню. Луцьк, 2005., с. 7.

допомогу і турботу партії, радянського керівництва, і особисто товариша Сталіна з вдячністю та турботу та звільнення. Про працівників радгоспів і Машинно-тракторних станцій – те ж саме. Про колгоспників – те ж саме, тільки з висвітленням результатів роботи за робочий день, урожайність, приплід тощо; показати роботу «репатріантів» в окремих колгоспах, бригадах, показати передових людей; продемонструвати відновлені села і будівництво будинків для «репатріантів». Про інтелігенцію – продемонструвати їхню роботу в навчальних закладах, інститутах, технікумах, школах. Особливо, директорів, керівників кафедр, деканів, завідуючих навчальними частинами, викладачів, лікарів, інженерів, техніків, письменників, агрономів, артистів та інших працівників; вказати, де вони працюють, про їхнє матеріально-побутове становище, заробітки, участь у суспільно-політичній роботі; знову ж таки потрібно було організувати листи і продемонструвати нагородження¹⁶¹.

Серед категорій були також ті, хто навчалися, діти, діяльність клубів, про тих, хто потрапив у полон до німців, а після звільнення чи визволення пішли на службу в радянську армію, багатодітні та самотні матері, люди з інвалідністю та хворі. Спільними для всіх категорій були наступні питання, які мали бути висвітлені: герої, стахановці, нагороджені, матеріальний стан, заробітна плата, участь у суспільній праці, місце роботи й вдячність партії й особисто товаришу Сталіну. До матеріалів слід було долучати індивідуальні та колективні фотознімки «репатріантів». Також, необхідно було виявити якнайбільше осіб, які в німецькому полоні виступали та шкодили ворогу, висвітливши долю цих людей¹⁶².

При висвітленні цих аспектів, необхідно було звернути особливу увагу на причини тривалого неповернення на Батьківщину, якими мали бути ворожа агітація, обман, наклеп, залякування тощо, як зі сторони керівництва таборів, та і «комітетників-фашисько-націоналістичних агентів». Необхідно було

---

¹⁶¹ ДАРО, ф.Р-122, оп. 2, спр. 54в, арк 93.

¹⁶² Там само, арк 94-95.

продемонструвати нестерпні порядки в таборах для звичайних невільників і привілейоване становище для зрадників і запродавців; показати роль зрадників та цілеспрямовану боротьбу «чесних радянських людей за повернення на Батьківщину». Окремим розділом слід було показати всі форми і методи вербовки і відправки переселенців в інші країни, і про обман і насильство, які застосовувалися в цьому питанні. В кінці, на противагу, потрібно було описати як вони були прийняті, влаштовані, і яку допомогу отримали на «Батьківщині», їх матеріально-побутове становище й участь у суспільній роботі¹⁶³.

Таким чином, публікації демонстрували спільне минуле переселенців і місцевих українців – німецьку окупацію, поневірвання під час неї, участь у військових діях, проте, минуле перших виходило на передній план. Після цього їх могли припинити називати «поляками», але приязного ставлення місцевих це ніяк не могло викликати. Наголос ішов на досягнення переселенців, на їхні героїчні дії під час війни, на їхній талант, що дозволив їм займати високі посади, на їх роботу для побудови комуністичного суспільства. Наперед визначеним було погане (німці) і хороше (партія і товариш Сталін), публікації виходили з чітким змістом (був окремих питальник) з наперед визначеним наповненням, що відображає стандартний радянський патріотично-пропагандистський стиль, що не скасовувало й не допомагало ліквідувати стигматизацію переселенців.

Радянська влада намагалася допомагати переселенцям віднаходити своїх родичів, які «відстали» в процесі переселення, у разі, якщо були такі запити. У таких випадках формувався список осіб, яких потрібно було віднайти, і надходили листи окремо на кожну область з проханням повідомити, чи зазначені особи проживають у даних областях¹⁶⁴. Невідомо, наскільки це було ефективно, й чи приходили зворотні листи з інших областей.

****

---

¹⁶³ ДАРО, ф.Р-122, оп. 2, спр. 54в, арк 96.

¹⁶⁴ ДАРО, ф.654, оп. 1, спр. 5, арк. 119.

Отже, Радянський Союз загалом і Українська РСР зокрема не були готові до організації настільки масштабної акції. Незважаючи на велику кількість заходів та постанов, які мали б сприяти вчасній та ефективній підготовці республіки до прийняття нових мешканців, наявних ресурсів виявилось недостатньо, що створювало проблеми по всіх етапах, які проходили переселенці, від транспортування на станцію, і до отримання житла та фінансових розрахунків. Проведення підрахунків і розподіл українців Закарпаття по областях був неефективним, destinations визначалися без належного дослідження, чи ця окрема область була готова прийняти таку кількість осіб. Не був врахований факт міжрегіональної міграції переселенців, а регулювати його намагалися вже в ході самого переселення.

Радянська влада цілком ігнорувала дії місцевого українського населення, яке самовільно займало будинки, які мали бути передані переселенцям. За це вони не несли жодного покарання, окрім того, чимало кращих будівель було передано в користування організаціям. Жодного покарання не було й для партійних осіб, які маніпулювали з коштами, виділеними на потреби переселенців. Виходячи із загальної картини, можна зробити висновок, що брак ресурсів був не єдиною причиною такої організації акції, іншою була характерна радянській владі байдужість до проблем звичайних людей, а у цьому випадку ще й чужих, переселенців. Партією видавалася величезна кількість постанов на допомогу чи користь для переселенців, велика частина з яких залишалася просто на папері, без втілення в життя. ЦК КП(б)У постійно нагадував Обласній Раді Рівненщини про важливість роботи з переселенцями, і просив надсилати звіти про виконану роботу. Проте, звіти й надалі не надсилювалися, а жодних заходів після цього не здійснювалося. Від центру могла бути надіслана перевірка для окреслення загальної ситуації, товариша Радченка могли б змістити з займаної посади за невиконання власних обов'язків, на область могли б виділити додаткові ресурси, які могли надходити з усього СРСР, проте нічого з цього так і не було втілено в життя.

Різно негативною ситуація була не лише в економічному плані, але й в соціально-психологічній адаптації. Серед населення не було проведено жодної ознайомчої бесіди, не було розклеєно жодного оголошення, не зроблено жодного сповіщення про приїзд переселенців, мету їхнього прибуття, та подальшої взаємодії з ними, що стало однією з причин упередженого ставлення з боку місцевих українців. Незважаючи те, що і місцеві, і новоприбулі були українцями, їхні системи цінностей кардинально відрізнялися, що аж ніяк не сприяло їхньому порозумінню. Місцеве населення УРСР було фізично й морально травмоване Другою світовою війною, у більшості випадків панували холод, голод і злидні, розраховувати в такому випадку на «теплий прийом» не доводилося. На сході цю ситуацію поглиблювала ще колгоспно-радгоспна система, яка передбачала усупільнення майна, яке, в більшості випадків, тоді було лише в переселенців. За таких умов життя в південно-східних областях видавалося вкрай нестепним, тому переселенці панували на захід, де ситуація була хоч трохи кращою, а люди – бодай трішки привітнішими.

ВИСНОВКИ

Депортації середини ХХ століття стали інструментом реалізації Радянським Союзом та його сателітами національної політики в Східній, Центральній та Південній Європі. Це був дієвий інструмент впливу тоталітаризму на людську свідомість та поведінку, запобігання виникненню вогнищ опору.

Рішення про повоєнний радянсько-польський кордон приймалося державами-переможцями, українці і поляки фактично були позбавлені можливості на це впливати. Це зумовило, зокрема, відновлення польської юрисдикції в середині 1944 року над Холмщиною та Підляшшям, де велику частину населення становили українці. Так зване Закерзоння стало розмінною монетою у взаєминах СРСР та Польщі.

Згода прорадянського уряду Польської Республіки на лінію Керзона як основу післявоєнного радянсько-польського кордону призвело до появи Люблінської Угоди від 09.09.1944 року між урядом УРСР та ПКНВ «Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР». Рішення приймалося майже за рік до підписання у Москві радянсько-польського договору про державний кордон від 16.08.1945 року.

Переселення українців за національною ознакою з території Холмщини та Підляшшя стало підсумком реалізації планів СРСР та комуністичної Польщі на створення однонаціональної польської держави.

Є очевидним, що рішення про деукраїнізацію крайніх західних українських земель, зокрема Холмщини та Підляшшя, отримало підтримку на вищому державному рівні в Москві, попри де-факто велику кількість звернень українців краю щодо приєднання цих територій до УРСР. Утім, залишається відкритим питання, якою мірою ці звернення відображали справжні настрої підписантів, а якою були інспіровані радянськими органами ще до остаточного вирішення питання про радянсько-польський кордон.

Процес переселення українців Холмщини та Підляшшя мав чотири етапи. Перший – жовтень 1944 – березень 1945 року більшість дослідників характеризує як відносно добровільний. Він охопив райони Південної Холмщини, що найбільше постраждали в ході війни. Другий – березень-серпень 1945 року характеризується зростаючим примусом польської комуністичної влади до виселення місцевого українського населення та антиукраїнським терором польських підпільних збройних формувань на території Холмщини та Підляшшя. У вересні 1945 року до переселення українців Холмщини та Підляшшя в УРСР активно залучається військо та інші репресивно-каральні структури. Цей етап тривав до березня 1946 року і мав виразно насильницький характер. На четвертому етапі – березень-серпень 1946 року спостерігається стрімке збільшення темпів переселення з обох боків – радянської та польської. При цьому відкрито та активно використовувалася військова сила.

Внаслідок цих акцій до Радянської України з Холмщини та Підляшшя було переселено більшість місцевого українського населення. Решту українців краю було виселено під час акції «Вісла». Загалом переселення охопили 482 тисячі українців Закарпаття, з яких 201 тисяча – з Холмщини та Південного Підляшшя.

Люблінська Угода від 09.09.1944 року була підписана суб'єктами, що не мали юридичної правомірності і передбачала переселення українців з Польщі до УРСР на засадах добровільності: «жодний примус не може бути посередньо чи безпосередньо застосований». На практиці «добровільність» стимулювалася різними обставинами, а насамперед терором польської влади та підпільних формувань. Що більше українці Холмщини та Підляшшя опиралися переселенню – то жорсткішими ставали методи. Починалося все як добровільне переселення за усною чи письмовою згодою, а закінчилося як примусове виселення з застосуванням військової сили та примусу.

Українців Холмщини та Підляшшя розселяли на території Рівненської та Волинської областей, а більшість – в південних та південно-східних областях УРСР. Спрямування більшості виселеного українського населення в південно-східні області УРСР мало суто прагматичний характер – там бракувало як

робочої сили, так і худоби та реманенту для колгоспів. Переселенці могли вирішити обидві проблеми.

Уряд Радянської України, підписавши Угоду з ПКНВ, не забезпечив її виконання. Переселені в УРСР холмщаки та підляшуки були обмежені в правах на житло, приватну власність, належну грошову допомогу, особливо в південно-східних областях. Колгоспна система господарювання виключала можливість індивідуального приватного господарства.

На новому місці більшість виселених не змогла адаптуватися до нових умов. Переселенці були пригнічені як природними й економічними чинниками (степ, голод, відсутність дров, достатньої кількості будинків, загальна бідність тощо), так і соціально-психологічними (ставлення влади та місцевого населення). Виїзд у західні області був своєрідною втечею від колгоспної системи з надією на краще майбуття. Були сподівання повернутися до власних земель та осель на Холмщину.

Радянська влада, взявши на себе всі витрати та обов'язки, пов'язані з організацією переселення, виявилася неспроможною здійснити це на належному рівні. Однією з причин було виснаження республіки внаслідок Другої світової війни, що породжувало величезні затримки, як і з транспортуванням переселенців, так і з взаємними розрахунками з ними, що включали рухоме та нерухоме майно; іншою – байдужість до долі та проблем виселених українців.

Двома найбільшими проблемами економічної адаптації стали взаємні розрахунки з переселенцями та наділення їх житлом. У першому випадку, розрахунки тривали до початку 1950-х років. Процес проходив настільки повільно навіть з урахуванням того, що описували майно переселенців за довоєнними цінами, а передавали нове – за повоєнними, що зменшувало різницю, й, відповідно, необхідну до виплати суму.

Питання розселення, хоч і вирішилося швидше, було не менш болючим. В окремих випадках – вільного житла просто не було, як часто бувало у східних областях, тому переселенці поселялися в землянках, або їх підселяли до місцевих українців – в одну кімнату цілу сім'ю в середньому на 4-5 осіб. В інших – на

Рівненщині холмщаки та підляшуки мали право на отримання залишених поляками будинків, однак на ділі більшу їх частину самовільно зайняло місцеве українське населення, організації, воно було виділене під квартири для робітників або зруйноване.

Важким випробуванням була взаємодія новоприбулих з місцевими українцями. Спостерігалось недоброзичливе, часом вороже ставлення місцевого населення до українців-переселенців з Холмщини та Підляшшя. Між ними існувало чимало культурних відмінностей і місцеві не розуміли, чому мають надавати своє житло в користування і допомогу «полякам». Бути переселенцем означало бути «іншим» й «чужим». Холмщикам залишалося вчитися, працювати та намагалися «вбитися в люди».

На початку 1990-х років у Львові, Луцьку, Рівному, Тернополі утворилися товариства депортованих українців, які об'єднували вигнанців з колишніх українських етнічних земель та їх нащадків. Ці товариства висували вимоги розглянути в українському парламенті питання, пов'язані з післявоєнними переселеннями 1944-1951 років, визнати їх не як «добровільну евакуацію», а як депортацію за етнічною ознакою з вимогами прийняти окремий закон України, який надав би переселеним автохтонним українцям статусу депортованих з відповідним соціальним статусом та відшкодуванням за завдані моральні та матеріальні збитки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Боровик О., Боровик А. Трагедія Холмщини. До 60-річчя Холмських подій. Третє видання (змінене, доповнене) / О. Боровик, А. Боровик. – 3-є вид. – Рівне : ВАТ “Рівненська друкарня”, 2008. – 260 с.
2. Всеукраїнська організація «Конгрес українців Холмщини та Підляшшя. 20 років Рівненському товариству «Холмщина». – Рівне, 2011.- 132 с. з іл.
3. Всеукраїнська організація «Конгрес українців Холмщини та Підляшшя. 20 років Рівненському товариству «Холмщина». – Рівне, 2011. – 142 с.
4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.:Документи, матеріали, спогади/Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2002. – 538 с.
5. Державний архів Рівненської області у м. Рівному, Р-204 (Виконавчий комітет Ровенської обласної Ради депутатів трудящих (Облвиконком), оп. 4, спр. 25, арк. 251.
6. Державний архів Рівненської області у м. Рівному, ф. 654 (Відділ переселення Виконкому Рівненської Обласної Ради депутатів трудящих), оп. 1, спр. 3, арк. 259.
7. Державний архів Рівненської області у м. Рівному, ф. 654 (Відділ переселення Виконкому Рівненської Обласної Ради депутатів трудящих), оп. 1, спр. 4, арк. 18.
8. Державний архів Рівненської області у м. Рівному, ф. 654 (Відділ переселення Виконкому Рівненської Обласної Ради депутатів трудящих), оп. 1, спр. 5, арк. 199.
9. Державний архів Рівненської області у м. Рівному, ф. 654 (Відділ переселення Виконкому Рівненської Обласної Ради депутатів трудящих), оп.1, спр. 7, арк. 184.

10. Державний архів Рівненської області у м. Рівному, ф. 654 (Відділ переселення Виконкому Рівненської Обласної Ради депутатів трудящих), оп. 1, спр.1, арк. 10.
11. Державний архів Рівненської області у м. Рівному, ф. Р-122 (Виконком Рівненської Міської Ради депутатів трудящих), оп. 2, спр. 54а-б, арк. 334-арк.524.
12. Державний архів Рівненської області у м. Рівному, ф. Р-122 (Виконком Рівненської Міської Ради депутатів трудящих), оп. 2, спр. 54в, арк. 179.
13. Другі збори Всеукраїнської громадської організації «Конгрес українців Холмщини та Підляшшя». м. Рівне, 14-14 липня 2001 р. під ред. О.Боровика - Рівне, 2001. - 152 с. з іл.
14. Збори Всеукраїнської громадської організації «Конгрес українців Холмщини та Підляшшя». м.Київ, 19 вересня 1999р. під ред. О.Боровика - Рівне, 2000. - 64 с. з іл
15. Інтерв'ю з Куделею Є. від 10 лютого 2018 р.; м. Рівне. Інтерв'юер: Куделя Богдан.
16. Інтерв'ю з Куделею І. від 17 січня 2003 р.; м. Рівне. Інтерв'юер: Куделя Петро.
17. Інтерв'ю з Куделею П. – головою Рівненського суспільно-культурного товариства «Забужжя» - від 30 листопада 2019 р.; м. Рівне. Інтерв'юер: Куделя Богдан.
18. Інтерв'ю з Парухом К. від 7 жовтня 2017 р.; м. Рівне. Інтерв'юер: Куделя Петро.
19. Матеріали світового конгресу українців Холмщини та Підляшшя. Рівне, 19-21 вересня 1997 року. Під ред О.Боровика. – Рівне, 1998. – с. 120.
20. Постанова Верховної Ради України Про відзначення на державному рівні 75-х роковин початку депортації українців з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 роках. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2608-19> (08.11.2018)

- 21.ПРОТОКОЛ № 24/2 другого пленарного засідання 24 сесії Рівненської міської ради 7 скликання 30 серпня 2018 року м.Рівне
- 22.Світовий конгрес українців Холмщини та Підляшшя. Львів-Холм, 17-21 вересня 1994. Матеріали наукової конференції. – Львів, 1996. – с. 170-171;
- 23.Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль. Книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. с. 440.
- 24.Треті збори Всеукраїнської громадської організації «Конгрес українців Холмщини та Підляшшя». Рівне, 12 вересня 2004 року. Під ред А.Боровика. – Рівне, 2004. - 92 с. з іл.
- 25.Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_065

Література

- 26.Байкеніч Д. Українські переселенці з Польщі на території Ворошиловградської області в 1944-1945 рр.: планування, кількість і географія розселення // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка № 23, 2010, с. 170-177.
- 27.Галик Ярослава. Тотальне вигнання українців-автохтонів з їх етнічних земель у Польщі в 1944-1951 рр.: необхідність засудження злочину та відновлення історичної правди/ Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 рр. Зб. наук. праць. – Львів, Левада. 2018 – с. 9-22.

- 28.Городинський Іван. Примусове переселення українського населення з території Польщі у 1944-1951 рр.: спроба правового анамнезу/ Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 рр. Зб. наук. праць. – Львів, Левада. 2018 – с. 39-52.
- 29.Кіцак В. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944 – 1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 7.00.01 / Кіцак Володимир Миронович; Міністерство освіти і науки України, Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка; Науковий керівник: доктор історичних наук, професор Алексієвець М. М. Тернопіль 2002., с. 253.
- 30.Клос Андрій. Правовий статус Люблінської Угоди з УРСР у контексті правового статусу Польського комітету національного визволення/ Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 рр. Зб. наук. праць. – Львів, Левада. 2018 – с. 140-210.
- 31.Кульчицький. С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Книга 3. Київ 2013, с. 388.
- 32.Кушнір В. Проблеми адаптації депортованих українців на Одещині // Записки історичного факультету №25, 2014, ст. 85-97.
- 33.Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки // Волинь і Холмщина 1938-1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / Голова редакційної колегії Ярослав Ісаєвич. Львів, 2003 (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність, 10 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України), с. 71-99.

- 34.Макар Ю., Горний М., Макар В. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 2. Чернівці: Букрек, 2014, с. 900.
- 35.Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Том 1. Дослідження. – Чернівці: Букрек, 2011. с.880.
- 36.Макар Юрій, Макар Віталій. Політико-правові засади розв'язання українського питання у Польщі наприкінці Другої світової війни / Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 рр. Зб. наук. праць. – Львів, Левада. 2018 – с. 129-139.
- 37.Онуфрійчук М. Холмському роду нема переводу. Розповіді про депортованих українців з Холмщини, доля яких пов'язана з Волинню. Луцьк, 2005., с. 164.
- 38.Павлів Юлія. Політико-правові підстави до депортації українців з польсько-українського прикордоння у 1944-1951 рр.: погляд історика/ Суспільно-історична та політико-правова оцінка тотального виселення українців з етнічних земель Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини у 1944-1951 рр. Зб. наук. праць. – Львів, Левада. 2018 – с.210-221.
- 39.Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (новіші часи). Вінніпег, Торонто, 1968. с. 466.
40. Пронь Т. Взаємовідносини українців, депортованих з Польщі в Україну в 1944–1946 рр., у трикутнику «грумада – влада – переселенці» // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії, 2012. – Т. XXIX, с. 101-121.

- 41.Пронь Т. Масове переселення українців з Польщі в УРСР в 1944–1946 рр.: ключові концепти удокументованого та історіографічного наративу // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. — Київ, 2012. — Вип. 17. с. 59-72.
- 42.Савчук О. Переселення та адаптація холмщаків на Волині в історичній пам'яті // Волинська трагедія: через історію до порозуміння / Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Луцьк, 2013, с. 144-154.
- 43.Цепенда І. Ідея українсько-польського переселення: позиція «верхів» та сприйняття «низів» // Історико-політичні проблеми сучасного світу. Т.23-24. 2011, с. 120-124.
- 44.Bonusiak W. Polska podczas II światowej. Rzeszow: Wyd. Uniwersytetu Rzeszowskiego. 2011, с. 412.
- 45.Pisuliński Jan. Przesiedlenie ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944-1947. Wydanie II, poprawione, Rzeszów 2017. S. 590.